

ПРОФ. ЮРІЙ ШЕРЕХ і ДМИТРО КИСЛИЦЯ

ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

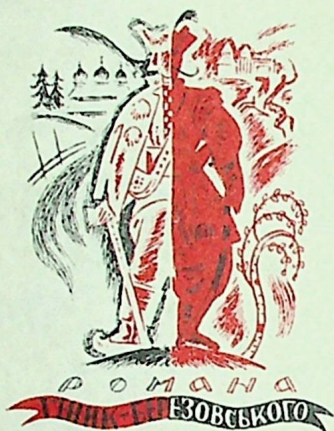
Посібник для гімназії

Частина II

СИНТАКСА

МЮНХЕН 1947

EX LIBRIS

ПРОФ. ЮРІЙ ШЕРЕХ і ДМИТРО КИСЛИЦЯ

ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Посібник для гімназії

Частина II

СИНТАКСА

Вікторія Геник-Бережівська

МЮНХЕН 1947

П. ч. 604/47/КО/х/х

Відділ культури і освіти ЦПУЕ апробує видання конспективного курсу синтакси для гімназій п. п. проф. Ю. Шереха та Д. Кислиці, вважаючи таке видання за дуже потрібне.

Авгсбург, 25. III. 1947.

Керівник відділу культури і освіти

Проф. Д. Дорошенко

НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА „УКРАЇНЬСКА ТРИБУНА“

Authorized by Headquarters European Command Civil Affairs Division
APO 757, A. G. 383. 7 GEC-AGO, from July 1947
Druck: R. Oldenbourg, Graphische Betriebe G. m. b. H., München

СЛОВО ДО ВЧИТЕЛЯ

Посібник з синтакси української мови, що його оце подаємо, не претендує на те, щоб бути науковим курсом, ані на те, щоб бути вичерпним підручником. Упорядники його ставили своїм завданням дати нашій гімназії конспективний курс з мінімумом матеріалу для вправ, маючи на увазі одначе, що вчитель не обмежиться тільки на тому, що подане в книжці, а триматиме провід у своїх руках. Книжка має правити за основу для засвоєння учнями головного з того, що подає вчитель. Тому книжка в основному складається з двох елементів: визначень (правил) і вправ. Після того, як учитель пояснив учневі відповідний розділ, учень знайде в книжці ті визначення, які йому треба засвоїти, і ті вправи, на яких він практично може засвоїти поданий йому матеріал. Коментарі до визначень подані в мінімальній кількості.

Деякі визначення подано трохи спрощено (напр., визначення називних речень та ін.); в окремих випадках, коли сам термін досить виразний, упорядники вважали за можливе обійтися без визначення взагалі (напр., у параграфі про вставні речення). Натомість упорядники уникали й звели до мінімуму вигадані приклади, спираючися на матеріал літературної мови і прагнучи використати тексти більшої кількості письменників і то з усіх закутків землі української.

Першу частину книжки — про просте речення — опрацював Д. Кислиця, другу, дальшу, — Ю. Шерех. У складанні цієї другої частини заувагами методичного порядку і доданням деяких прикладів був дуже корисний Д. С-вій, за що йому належить щира подяка.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- Алч. — Христя Алчевська
Багр. — Іван Багряний
Барв. — Ганна Барвінок
Біл. — П. Білецький-Носенко
Бор. — Левко Боровиковський
Борд. — Тимофій Бордуляк
Вас. — Степан Васильченко
Вин. — Володимир Винниченко
Вовч. — Марко Вовчок
Вор. — Микола Вороний
Вороб. — Сидір Воробкевич
Гл. — Леонід Глібов
Граб. — Павло Грабовський
Греб. — Євген Гребінка
Григ. — Г. Григоренко
Грін. — Борис Грінченко
Груш. — Михайло Грушевський
Гул. — Петро Гулак-Артемівський
Дн. — Дніпрова Чайка
Єфр. — Сергій Єфремов
Заб. — Віктор Забіла
Кв. — Грицько Квітка-Основ'я-
ненко
Коб. — Ольга Кобилянська
Кобр. — Наталя Кобринська
Ков. — Степан Ковалів
М. Кон. — Мусій Кононенко
О. Кон. — Олександр Кониський
Кос. — Грицько Косинка
Косач. — Юрій Косач
Котл. — Іван Котляревський
Коц. — Михайло Коцюбинський
Кравч. — Уляна Кравченко
Кроп. — Марко Кропивницький
Кул. — Панько Куліш
Липа. — Юрій Липа
Любч. — Аркадій Любченко
Мак. — Йосип Маковей
Манж. — Іван Манжура
Марк. — Дмитро Маркович
Марг. — Лесь Мартович
Метл. — Амвросій Метлинський
Мирн. — Панас Мирний
Нар. — Народна творчість
Неч. — Іван Нечуй-Левицький
Ол. — Олександр Олесь
Осьм. — Тодось Осьмачка
Пач. — Василь Пачовський
Пч. — Олена Пчілка
Руд. — Степан Руданський
Сам. — Володимир Самійленко
Свид. — Анатоль Свидницький
Стар. — Михайло Старицький
Стеф. — Василь Стефаник
Стор. — Олекса Стороженко
Тесл. — Архип Тесленко
Тич. — Павло Тичина
Тоб. — Іван Тобілевич
Укр. — Леся Українка
Федьк. — Юрій Федькович
Фр. — Іван Франко
Хв. — Микола Хвильовий
Хотк. — Гнат Хоткевич
Чер. — Марко Черемшина
Черкас. — Спиридон Черкасенко
Черн. — Микола Чернявський
Чуб. — Павло Чубинський
Чум. — Василь Чумак
Чупр. — Грицько Чупринка
Шашк. — Маркіян Шапкевич
Шевч. — Тарас Шевченко
Щог. — Яків Щоголів
Янов. — Юрій Яновський

П Р О С Т Е Р Е Ч Е Н Н Я

|| Синтакса є наука про речення, про зв'язок слів у реченні та зв'язок між реченнями.

§ 1. ПОНЯТТЯ ПРО РЕЧЕННЯ

|| Окрема думка, висловлена або записана, називається реченням.

Наприклад: Зацвіла в долині червона калина. (Шевч.).
Сідало сонечко в сизочервоні хмари. (Мирн.). Тихе повітря
дихало пахощами. (Коц.).

Всяку думку можна висловити усно і на письмі. Усно висловлене речення характеризується інтонацією закінченості. На письмі ця закінченість позначається здебільшого крапкою на кінці речення, рідше — знаком питання або знаком оклику.

Найголовнішою ознакою речення є наявність головних його членів: підмета та присудка.

У наведених прикладах речень головними членами є: калина (підмет) і зацвіла (присудок) — в першому реченні; сонечко (підмет) і сідало (присудок) — у другому реченні; повітря (підмет) і дихало (присудок) — у третьому реченні.

§ 2. РЕЧЕННЯ ПРОСТЕ І СКЛАДНЕ

1. Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочаться вгорі.

2. Співає Маланці колос, сміється лука ранніми росами, тучна земля диха на неї теплом. (Коц.). Сичі в гаю перекликались, та ясен раз-у-раз скрипів. (Шевч.). Хто ненавидить кайдани, тому війна не страшна. (Фр.).

Речення просте означає одну якусь думку, складне — дві або й більше. Ознакою простого речення звичайно є одна

пара головних членів (головна пара), а ознакою складного речення є наявність двох або кількох пар головних членів (головних пар).

Наприклад: у перших двох реченнях є лише по одній головній парі: ідуть дощі і тумани клубочаться; в останніх же реченнях є по кілька головних пар: колос співає, лука сміється, земля дихає — в першому реченні; сичі перекликались, ясен скрипів — в другому і т. д.

§ 3. КЛАСИФІКАЦІЯ РЕЧЕНЬ ЗА ІНТОНАЦІЄЮ

Розповідні, питальні та окличні речення.

а) Речення розповідні.

Приклади: **Погасли вечірні огні.** (Укр.). **У хату влетіла ластівка.** (Коц.). **В село із лісу Вовк забіг.** (Гл.).

Читається розповідне речення з пониженням голосу під кінець речення. В кінці розповідних речень ставиться звичайно крапка.

б) Речення питальні.

Куди се ти, кумасенько, біжиш? (Гл.).

Коли вже ми повернемося додому?

Яка найбільша ріка в світі?

У реченнях питальних наголос робиться на тому слові, яке показує, про що питаємо.

В кінці питального речення ставимо знак питання (питальник).

в) Речення окличні.

Не час ще зброю випускати!

Уперед, хто не хоче конати!

Хай живе Україна!

Окличне речення може означати заклик, наказ, якість почуття (радість, страх, обурення, здивовання тощо).

В кінці окличного речення ставимо знак оклику (окличник).

Вправа 1. Виписати окремо речення розповідні, питальні та окличні й поставити відповідні знаки.

1. Кого ж то там з музикантами люди обступили (Шевч.).
2. Хлюпни нам, море, свіжі лави... Нова республіко, гряди (Тич.).
3. Сонце спускалось все нижче (Коц.).
4. Де небо Де

зорі (Коц.). 5. У Києві на Подолі козаки гуляють (Шевч.). 6. Я бачив дивний сон (Фр.). 7. О милий Боже України, не дай пропасти на чужині в неволі вільним козакам (Шевч.). 8. Що я мушу робити (Хв.). 9. Хата швидко сповнялась м'якими вечірніми тінями (Коц.). 10. Для чого ж я на світ родився, свою Україну любив (Шевч.). 11. Нема там нічого, мій синочку, цить Хто їде в негоду тим лісом густим (Грін.). 12. Розт्योंкався соловейко на калиноньці Чи знайду я колінебудь власну доленьку Чи все тягти чуже ярмо та неволеньку (Граб.).

§ 4. ЗВ'ЯЗОК СЛІВ У РЕЧЕННІ

Слова в реченні пов'язуються за змістом так, що всі їх можна розкласти на пари.

Наприклад: Дід зрубав стару грушу.

Дід зрубав
зрубав грушу
стару грушу.

Пар у реченні буває стільки, скільки є членів речення без одного. Службові слова (прийменники, сполучники тощо) не враховують, бо вони не бувають членами речення.

У парі слів одне слово залежить від другого. Тому одне з них зветься надрядним, а друге — підрядним (залежним).

1. Залежність форми підрядного слова від форми надрядного зветься згодою.

Наприклад: стара груша, старої груші, старій груші, стару грушу, старою грушею і т. д.

Тут прикметник стара залежить від відмінка, роду і числа іменника груша.

Між підметом і присудком (головна пара) є лише згода. Наприклад: дід зрубав — згода в числі і роді, я читаю — згода в числі й особі.

|| 2. Залежність відмінка підрядного слова від значення надрядного слова зветься керуванням.

Наприклад: пишу олівцем, читаю книгу, сиджу на лаві.

Тут підрядне слово залежить лише від значення надрядного (керівного), а не від його форми. Форма керівного слова може змінюватись, а залежне слово лишається без зміни:

пишу	}	олівцем.
пишемо		
писав		
писали		
і т. д.		

Керування є безпосереднє і посереднє.

Приклади: пишу олівцем, рубаю дошку — безпосереднє, а іду з лопатою, дивлюсь на небо — посереднє, бо підрядні слова з прийменниками.

3. Залежність тільки за значенням, коли немає ні згоди, ні керування, зветься приляганням.

Наприклад: завзято боротись, давно забутий, дуже обережний, надзвичайно високо.

Тут у парі слів є одно або й обидва слова невідмінювані (дійменник, прислівник), тому про залежність форми не може бути мови.

Згода, керування та прилягання зветься граматичним зв'язком слів.

Вправа 2. Подані нижче речення розкласти на синтаксичні пари і визначити граматичний зв'язок між ними. Зазначити, де є посередня підрядність.

1. Теплим весняним ранком Іван ішов у полонину. (Коц.).
2. Два коні везли віз на кручу. (С. Пилип.).
3. У долині село лежить. (Щог.).
4. Іду я тихою ходою. (Шевч.).
5. Ліси дихали холодком. (Коц.).
6. Синіли на межі прощально васильки. Вони мені голівками хитали. (Сос.).
7. Козацька церква невеличка стоїть з похиленим хрестом. (Шевч.).

§ 5. ГОЛОВНІ І ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Слова або групи слів, що відповідають у даному реченні на якесь питання, називаються членами речення. Службові слова членами речення не бувають.

Головними членами речення є підмет і присудок (головна пара). Решта слів у реченні належить до другорядних членів речення.

Приклади: Ясне сонце прощалося з землею.

Тут сонце є підмет, прощалося — присудок. Слово ясне є пояснювальне слово до слова прощалося.

Обидва ці члени (**ясне, з землею**) є другорядні члени речення.

Це ж речення можна поділити на дві групи — підметову і присудкову, а саме:

Ясне сонце — група підметова; **прощалося з землею** — група присудкова.

Вправа 3. Визначити в поданих нижче реченнях головні і другорядні члени речення. Виписати окремо групу підметову і присудкову.

1. Весняний вітер стиха віяв над виноградниками. (Коц.).
2. Я раптом побачив далекі гори. (Коц.).
3. Теплий вітерець вечірній роздуває білий парус. (Фр.).
4. Вечоріє. Тінь довжезна лягла на море. (Фр.).
5. Кучеряві верби купають у воді похилі віти. (Вовч.).
6. В повітрі ллється легко жайворонків спів надхненний. (Чупр.).
7. Сади пахтіли; річки шуміли; і сонце всіх вітало. (Ол.).
8. Гарячий вітер хилить-нахиляє траву хвилясту стиха до землі. (Кул.).

ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

§ 6. ПІДМЕТ

Головний член речення, що означає предмет думки, тобто те, про кого чи про що говориться в реченні, і відповідає на питання **хто?** або **що?**, зветься підметом.

Приклади: **Хома** стоїть на горбку. (Коц.). **Блакитне світло** лилося згори.

У першому реченні підметом є слово **Хома** (відповідає на питання **хто?**), а в другому — **світло** (відповідає на питання **що?**).

Слово-підмет завжди є в називному відмінку.

Підметом може бути іменник (найчастіше), займенник, а також прикметник та інші частини мови, якщо вони відповідають на запитання **хто?** або **що?**, тобто вжиті в значенні іменників.

Приклади: **Повітря** тремтить від спеки. (Коц.). **Ми** йдемо серед поля. (Коц.). **Не боїться мокрий дощу, а голий розбою.** (Нар.). **Лінивий** двічі ходить, **скупий** двічі платить. (Нар.).

Працювати — обов'язок кожного з нас. »По« буває при-
менником і приростком. »Ой« зветься вигуком.

Досі розглянено простий підмет. Є ще і складний підмет.

Приклади: 1) А я на пожарищі хрест з Данилом постави-
ли та помолились. (Шевч.). Чи не могли б вони з кумом
удвох прочитати? (Нар.). І жили ми з ними, як риба з водою.
Дідусь з онуком гуторили мову.

2) Дві хати стояли одна від одної далеченько. (Грінч.).
Поперду всього війська три старші виступали. (Укр.). Базар
людей насходилося. (Шевч.). Гаврилко сплонував, бо йому
набігло повен рот слини. (Коц.). Багато кіп ще лежало на
полі.

Тут підмет може відповідати ще на питання скільки?
В такому разі присудок може стояти і в однині, і в множині
(дві хати стояли — дві хати стояло). Проте, при підметах
з словами типу: багато, сила, трохи, базар — звичайний при-
судок в однині (базар людей насходилося).

3) І котяться з ясних твоїх оченят сльоза за сльозою.
(Укр.). І за могилою могила, неначе гори, поросли на нашій,
синочку, землі. (Шевч.).

Вправа 4. Списати і зазначити, де є підмет простий і де складний.

1) В село із лісу вовк забіг (Гл.). 2) Повабилися наші на
мову лукаву, затопили, закаляли козацькою славу (Кул.).
3) А в пасіці гули в уликах бджоли. В вічках подекуди лі-
ниво лазило по декілька бджіл. Дві-три бджоли сновигали
ліниво понад хрестом. Між уликами зеленіла трава, синіли
сині дзвоники. Під тином ріс жовтий кущик дроку. (Неч.).
4) Прибули й прості гласні. То все були козачі писарі та го-
лови; один Чіпка з Лозою ніколи ще не знали ніякої служ-
би. (Мирн.). 5) Не прийнялись три ясені, повсихали три яво-
ри. (Шевч.). 6) Іде ляхів сорок тисяч хорошої вроди. (Нар.).
7) Три дерева стоїть. (Грін.). 8) Тепер Еней убрався в пекло.
(Котл.). 9) Жили колись два брати. (Нар.). 10) Еней з Сівіл-
лою гляділи, якії муки тут терпіли, якая кара всім була.
(Котл.). 11) Рябко на панському дворі не спить всю нічку.
(Гул.). 12) Із вітром сонечко розгуторило мову про силу, ба-
чите, хто з них міцніший був. (Греб.). 13) Сонце тихо сідало
за селом. Сім'я сіла вечеряти коло порога на дворі. Батько й
мати все говорили синові, що восени треба їм шукати не-
вістки. (Неч.). 14) Виїжджали три тройки. Усе новобранці.

За ними рід іде, проводжає. (Вовч.). 15) Три шляхи до купи зійшлися. 16) Дехто з бурлаків усілися на колодах і спочивали.

§ 7. ПРИСУДОК

Головний член речення, що означає дію або стан предмета думки в реченні (підмета), зветься присудком.

Присудок відповідає на одно з запитань:

- а) що робить предмет (підмет)?
- б) що з ним робиться?
- в) який він є?
- г) хто або що він є?

Приклади: а) **Косар** мантачить косу.

Що робить косар? — Мантачить.

б) **Лід** тане.

що робиться з льодом? — Тане.

в) **Ніч** темна.

Яка є ніч? — Темна.

г) **Франко** — поет. **Київ** — столиця.

Хто є Франко? — Поет.

Що є Київ? — Столиця.

Присудком звичайно буває відмінювана форма дієслова. Проте можуть бути присудком і прикметники та іменники (рідше).

Вправа 5. Переписати і підкреслити присудки двома рисами, а підмет однією.

1. Спалахнула далека зірниця. (Укр.). 2. Усі вулиці в Вербівці обсажені високими вербами. (Неч.). 3. Дніпро — наша найбільша ріка. 4. Не зозуля в лузі затужила, не пташина в тузі голосила, то сестричка лист писала, на сторонку посилала. (Федьк.). 5. Ой, на горі вогонь горить, а в долині козак лежить. (Нар.). 6. Розлита козацька кров за долю України полила степи; з неї виросли червоні степові тюльпани, виросла дужа пісня народна. (Неч.). 7. Сміється сонце з небозвода. (Тич.). 8. Не загине, не загине... — в'ється думка. Не загине Україна, не загине народ. (Неч.). 9. Оставалась ще жменя глини. (Нар.). 10. Зимою укупі на краю долини стоять на взліссі аж три деревини (Вас. Мова). 11. А на хмарах грає соняшне проміння, грає і дарує усміхи свої. (Ол.).

§ 8. СКЛАДНИЙ ПРИСУДОК

Присудком простим може бути лише відмінювана форма дієслова.

В іншому ж разі присудок може бути лише складний.

Приклади:

1) День був соняшний. (Коц.). 2) За кілька днів хворий став видужувати. 3) Шевченко є геній.

У наведених прикладах присудки складні. А саме: був соняшний — прикметник соняшний і помічне дієслово був; став видужувати — дієменник видужувати і помічне дієслово став; є геній — іменник геній і помічне дієслово є.

Основне слово складного присудка (дієменник, іменник, прикметник тощо) зветься іменною частиною складного присудка, а помічне дієслово (від бути, стати, почати, збитись тощо) зветься зв'язкою.

Вправа 6. Відшукати присудок у наведених нижче реченнях. Простий підкреслити однією, а складний — двома рисами.

1) Осіннє сонце давно вже сховалось за горою. Холодне небо кидало на землю блакитне сльиво, дихало холодом і вогкістю. Сумна та непривітна була картина перед очима в Семена. (Коц.). 2) Ставок був здоровий і далеко розливався в поле між двома високими горами. Кладовище було обкопане глибоким ровом. (Неч.). 3) Наймит знову став живий. (Нар.). 4) І не зоглядівся горобчик, як і літечко минуло. Дедалі і сніжок став перепадати... Всі горобці почали його (горобчика) поважати. А вже що господарний був горобець, то, було, аж сусіди-горобці дивуються. (За Л. Українкою).

§ 9. ОКРЕМІ ПОЯСНЕННЯ ДО СКЛАДНОГО ПРИСУДКА

Іменною частиною складного присудка можуть бути різні частини мови.

1) Іменник як іменна частина складного присудка.

Мій брат є вчитель. Мій брат був учителем. Мій брат був за вчителя.

Іменник-присудок звичайно буває в називному відмінку, і тоді він здебільшого означає постійну прикмету. Орудний відмінок означає переважно прикмету тимчасову. Знахідний також має в собі значення непостійної прикмети.

Проте дуже часто всі три форми можуть мати значення прикмети постійної.

2) Прикметник як іменна частина складного присудка.

1. Вона була ще молодою і прехорошая собою. (Шевч.).
2. Ніч була темна. 3. Вітер був холодний.

Для прикметника в значенні присудка ще звичайніша форма називного відмінка. Крім називного, буває лише орудний (дуже рідко), і тоді він означає минулу або майбутню прикмету: була молодою, буде старою.

Зв'язка бути (є) в теперішньому часі може не вживатись, а при прикметникові вона й зовсім непотрібна. Замість пропущеної зв'язки при іменникові ставимо риску (—).

Наприклад: Земля — планета.

Якщо зв'язки нема при прикметникові, риска непотрібна.
Наприклад: Сніг білий. Шлях ясний.

Риска не ставиться взагалі, якщо за підмет править особовий займенник. Наприклад: Ми лиш каменярі. (Фр.).

3) Дієйменник як іменна частина складного присудка.

1) Став дощ накрапати. 2) Він почав копати. 3) Довго нічого не було чути.

Дієйменники у складному присудковій мають лише форму недоконаних дієслів.

Складний присудок дієйменник + зв'язка від бути можливий лише в безпідметовому реченні. (Не було чути).

4) Прислівник як іменна частина складного присудка.

Нам було весело. (Порівн.: Ми були веселі.). Враз чомусь стало темно.

Прислівник у складі присудка буває звичайно в безпідметових реченнях. При прислівникові зв'язка також може бути пропущена, і риска теж непотрібна тоді: Нам весело, їм холодно.

Вправа 7. Переписати, складні присудки підкреслити. Пояснити, що саме править за присудок у кожному реченні.

1) Ведмідь колись був мельником. (Нар.). 2) Тільки став мені туг братом той смуток глибокий. (Грін.). 3) Суддею був ведмідь, вовки були підсудки. (Греб.). 4) Лев був за старшину. (Гл.). 5) Ніч тиха і темна була. (Укр.). 6) Чого смутна стала мила? (Нар.). 7) Аби ваша думка стала ділом. (Кул.). 8) Він мені за дитину рідну став. (Вовч.). 9) Коли не хоч

братись, то так будем: я — сестрою, а ти мені — братом, а дітьми йому — обое, батькові старому. (Шевч.). 10) Чужа біда за іграшку. (Нар.). 11) Давай вони його по-своєму судить. (Греб.). 12) Я її любила ще малою. (Коб.). 13, Чужої дитини не май за свою. (Нар.). 14. Мужики цікаві стали. (Укр.). 15) Старий сів і почав оповідати. 16. У дворі було повно людей. 17. Повіяв вітер з півночі, — і враз зробилось холодно. 18. А ще сонце не заходило, а зробилась темнота. (Нар.).

§ 10. ПОШИРЕНЕ І НЕПОШИРЕНЕ РЕЧЕННЯ

|| 1) Речення, що має лише головні члени, зветься непоширеним реченням.

Приклади: Сонце заходить. Гори чорніють. Пташечка тихне. Поле німіє. (Шевч.).

Усі наведені (чотири) речення мають лише головні члени. Це непоширені речення.

|| 2) Речення, що має, крім підмета та присудка, ще й другорядні члени, зветься поширеним.

Приклади: Благодатна пора наступає. (Фр.) Велика зала світлом вся залита. (Укр.).

Обидва речення тут мають другорядні члени. Це поширені речення.

Вправа 8. Переписати і визначити поширені і непоширені речення.

1) Сади рясні похилились. (Шевч.). 2) Вільні співи, гучні, голосні, в ріднім краю я чути бажаю. (Укр.). 3) Минають дні, минає літо, а Україна, знай, горить. (Шевч.). 4) Був чудовий ранок. Свіжа рослинність блищала... проти сонця. (Коц.). 5) День був ясний, соняшний та теплий. (Неч.). 6) Ось церківця, вона була колись біленькою, високою, стрункою. (Стар.). 7) Одного дня суне в школу старшина. (О. Кон.). 8) Захитались гілки на високому дереві й почали струшувати з себе іней. (Мири.). 9) Сонце в творчих непокоях криє злотом дерева. (Черкас.). 10) Гаї шумлять. Я слухаю. Хмарки біжать — милуюся. (Тич.). 11) Над квітками білогруда плаче чайка. (Чупр.).

§ 11. ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ. ДОДАТОК

Другорядними членами речення є додатки, означення та обставини.

1) Додатком зветься другорядний член речення, що доповнює якийсь інший член речення і відповідає на питання відмінків.

Приклади: Там дівчина воду брала. (Нар.). Батько купив синові картуза. Орють плугом, а волочать бороною.

Брала воду, купив синові, купив картуза, орють плугом, волочать бороною — це все пари слів, у яких іменники є додатками, що доповнюють присудок (дієслово). Здебільшого так і буває, що іменники є додатками до дієслів.

Але додаток може бути й при іменникові та інших словах.

Наприклад: удвох із сином, грядка на капусту, гарна на вроду.

Додатком може бути ще, крім іменника, займенник, а також прикметник та інші слова в значенні іменника.

Наприклад: бачив його, говорив із старою, правопис Не.

Додаток, що стоїть у знахідному відмінку без прийменника, зветься прямим додатком. Всі інші додатки зветься непрямыми.

Приклади: копає криницю — прямий додаток; дивиться в криницю, стоїть біля криниці — непрямі додатки.

Вправа 9. Списати. Додатки підкреслити і зазначити, якою частиною мови вони висловлені.

1) І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий. Не за Україну,
А за її ката довелось пролить
Кров добру, не чорну...

(Шевченко).

2) Володимир розширив межі свого князівства до крайніх його меж. Далі вже не було рації просуватися: там за часів Володимира не було нічого, що могло б приваблювати його.

Вправа 10. Переписати. Прямі додатки підкреслити.

1) Земфір любив свій виноградник. (Коц.). 2) Нимидора спустила ногу на драбину і налала ногою купу колючок. (Неч.). 3) Скелі грізно висовували свої гострі голови, а рови

густіше засновували в сизий туман свої пориті боки та чорне слизьке дно. (Мирн.). 4. Ніч темна людей всіх потомлених скрила під чорні широкії крила. (Укр.). 5) З гори було видно широку долину, обставлену горами, вкритими лісом. (Неч.).

§ 12. ОЗНАЧЕННЯ

|| Означенням зветься другорядний член речення, що показує ознаку предмета та відповідає на питання: який? чий? котрий? скільки?

Приклади 1) Старий батько іде рядом. (Шевч.). 2) Пеститься місячний промінь, лиже холодний сніг. (Вор.).

Тут означеннями є прикметники: старий, місячний, холодний. Вони відповідають на питання який?

Означення є згоджене і незгоджене.

Згодженим означенням може бути прикметник, діеприкметник, займенник, числівник (кількісний і порядковий).

Приклади: а) Чайки цілими зграями літали над водою. (Укр.). Жінку він мав добру, роботящу. (Вовч.).

Тут означенням є прикметники: цілими — згоджене з іменником зграями у відмінку і числі; добру, роботящу — згоджені з іменником жінку в відмінку, роді і числі.

б) Лебідь сплескував білим крилом. (Укр.). Через усю Вербівку стеляться сукупні городи та левади, не одгороджені тинами. (Неч.).

Тут означенням є діеприкметник: (не) одгороджені — згоджене з іменниками городи та левади в відмінку та числі.

в) У всякого своя доля і свій шлях широкий. (Шевч.).

Тут означенням є займенники: своя — згоджене з іменником доля в відмінку, роді та числі; свій — згоджене з іменником шлях у відмінку, роді й числі.

г) Дивлюся: хати над шляхами та городи з стома церквами. (Шевч.). Тоді Хома підходить під другий стіг. (Коц.).

Тут означенням є числівники: стома (кількісний числівник) — згоджене з іменником церквами у відмінку; другий (порядковий числівник) — згоджене з іменником стіг у відмінку, роді і числі.

Кількісні числівники, починаючи від п'ять, згоджуються з іменниками лише в непрямих відмінках. Тому й питання

скільки? слід ставити в непрямому відмінку, наприклад, скількома? тощо.

Кількісні числівники від один до чотири включно — згоджуються і в називному відмінку.

Один день, два, три, чотири дні.

Вправа 11. Переписати. Означення підкреслити і зазначити, якими частинами мови вони висловлені.

1. Сахарні стояли за великим ставком, захищені глибоким ровом і обгороджені стіною. (Неч.). 2. Посеред довгої і широкої залі стояв довгий стіл, засланий червоним сукном, облямований золотою гальонкою з золотими китицями. (Мирн.). 3. Гори мої високі! (Шевч.). 4) В одному місці зібралася юрба. (Коц.). 5) У непроглядному гаю тихо. (Вовч.). 6) Йон затяг журливим голосом безконечну пісню. (Коц.). 7) Ішли ляхи на три шляхи. (Нар.). 8) Історичне минуле Києва починається від кінця дев'ятого століття.

§ 13. НЕЗГОДЖЕНЕ ОЗНАЧЕННЯ

Незгодженими означеннями можуть бути різні частини мови або цілі групи слів. А саме:

1) Родовий відмінок іменника, що означає приналежність тощо:

Переді мною висів великий портрет Шевченка (чий портрет?). Слово правди (яке слово) понесли по всій невольничій землі. (Шевч.).

Ці незгоджені означення легко замінити на згоджені: **Шевченків портрет, правдиве слово.**

Тому що такі означення (родовий відмінок іменника) дуже мало властиві нашій мові, то ми вживаємо їх переважно тоді, як не можна замінити їх на згоджені. Наприклад: закон Архімеда, донька сотника, син Маланки — звичайно кажемо: **Архімедів закон, сотникова донька, Маланчин син.**

2) Родовий же відмінок іменника з прийменником (як означення) дуже поширений у нас.

Приклади: завдання з математики, українець з Київщини, вітер з України, знаряддя до праці, тінь від дерева.

Так само й інші непрямі відмінки іменника з прийменником можуть бути незгодженим означенням:

Приклади: чоловік з розумом, дівка на відданні, дідько з рогами, відро з водою.

4) Означенням незгодженим можуть бути й невідмінювані слова, якщо вони відповідають на питання який?

Приклади: розмова пошепки, їзда верхи, стрільба сидячи, бажання співати, полювання вночі.

5) Означенням може бути ціле словосполучення, якщо воно відповідає на питання який?

Приклади: Київ X століття поділявся на дві частини. Тільки здорові жилаві руки з довгими пальцями та довгі вуса нагадували про давнього Миколу Джерію. (Неч.).

Тут незгодженим означенням є десятого століття — до іменника Київ, з довгими пальцями — до іменника руки.

Вправа 12. Переписати. Означення підкреслити. Зазначити, до якого слова відноситься кожне означення та якими частинами мови висловлені згоджені і незгоджені означення.

1) Веселе сонечко ховалось в веселих хмарах весняних. (Шевч.). 2) Мельникова дочка часто зазірала в воду. 3) Сон літньої ночі колись мені снився. (Укр.). 4) Курна дорога з-під Маланчиних ніг біжить у поле. (Коц.). 5) А в Чіпчинім серці вже ворушилося бажання верховодити. (Мирн.) 6) Перед ними була зовсім міська вулиця з мостовою, з тротуарами. (Неч.). 7) Дивлюся: хати над шляхами та городи з стома церквами. (Шевч.). 8. Татари злазили вгору добре відомою їм стежкою. (Коц.).

II. 1) Такий різкий, такий був гострий вітер зі сходу. 2) На столі лежала книжка з гарною обкладинкою. 3) Друга світова війна відкрила спосіб добувати атомову енергію.

§ 14. ПРИКЛАДКА

Особливим означенням ще є прикладка.

Прикладкою буває звичайно іменник у тому самому відмінку, що й означуване слово.

Означення-прикладка — це друга назва одного предмета.

Приклади: 1. Подивись: в безкраїм небі сонце-велетень палає. (Грін.). 2. Гей, у мене був коняка, був коняка-розбишака, була шабля і рушниця, ще й дівчина-чарівниця. (Щог.).

Обов'язкове є згодження прикладки з означуваним іменником у відмінку. У роді і числі прикладка може бути не згоджена.

Приклади: 1. **То вітер часами закине в віконечко снігом-крупю.** (Укр.). 2. **Виливайся ж, слово-сльози: сонечко не гріє, не висушить.** (Шевч.).

Прикладкою може бути і власне ім'я, назва:

Ріка Дніпро впадає в Чорне море. Ми читаємо газету «Слово». В селі Вербівці живе чоловік. (Тесл.).

Між означуваним іменником і прикладкою ставиться розділка (-), якщо прикладка ця не є власна назва.

Прикладка може бути після означуваного слова і перед ним.

Приклади: **козак-запорожець і запорожець-козак, ріка Дніпро і Дніпро-ріка.**

Якщо прикладка має при собі залежні слова, її відділяємо від означуваного слова комою або рискою. Комою відділяється прикладка і в тому разі, якщо вона при особовому займеннику.

Приклади: 1. **Ми вивчаємо біографію Т. Шевченка, найбільшого поета української землі.** 2. **Та йому, Климові, на старість добре б було.** (Вас.).

Вправа 13. Переписати. Прикладки підкреслити.

1) **Рости ж, серце-тополенько, все вгору та вгору.** (Шевч.).
2) **В серці цвіте золотистая квітка-надія.** (Укр.). 3) **Гей, ти, поле-батьківщино, чом ти не вродило.** (Черн.). 4) **А надочу-чить їй дома сидити, до дідуся Ігната, було, побіжить, батька Михайлового.** 5) **В Путивлі-граді вранці-рано співає-плаче Ярославна.** (Шевч.). 6) **Там жайворонок, лірник одинокий, зайняв віражду серцю вишину.** (Кул.). 7) **Під дубом у гаю жила гадюка, непробсипуща злюка.** (Гл.). 8) **Спи, козаче, душа щира.** (Шевч.). 9) **Між гласними-селянами можна було помітити двох кріпацьких старшин.** (Мирн.). 10) **«Наталка Полтавка» — це наша перша клясична п'еса, яку написав славетний український письменник Котляревський.** 11) **Князь Володимир княжив на Україні від 980 до 1015 року.**

§ 15. ОБСТАВИНИ

|| Обставини — це другорядні члени речення, що означають, як або при яких обставинах відбувається дія.

Обставини відповідають на питання: як? де? коли? нащо? чому? і т. д.

У реченні обставини відносяться здебільшого до дієслів (отже й дієприкметників та дієприслівників).

Приклади: **Ой, на горі та жінці жнуть.** (Нар.).

Обставиною тут є іменник в місцевому відмінку **на горі** (де?), що відноситься до дієслова **жнуть**.

Вони ходили розпитати в нього (Коц.).

Обставина висловлена дієменником **розпитати** (для чого?), що відноситься до дієслова **ходили**.

Я міркував собі йдучи.

Обставина висловлена дієприслівником **йдучи** (коли?), що відноситься до дієслова **міркував**.

Стежка лагідно здіймалася вгору. (Коц.).

Обставина висловлена прислівником **вгору** (куди?), що відноситься до дієслова **здіймалася**.

Отже, обставина може бути висловлена непрямым відмінником іменника, прислівником, дієприкметником, дієменником тощо.

Вправа 14. Переписати. Обставини підкреслити і зазначити, на яке питання відповідає кожна обставина.

Чи Бог бачить із-за хмари
Наші сльози, горе?

.....

Уп'ємося отрутою,
В кризі ляжем спати,
Пошлем думу аж до Бога,
Його розпитати:
Чи довго ще на сім світі
Катам панувати?

(Шевченко).

§ 16. ОБСТАВИНА СПОСОБУ

|| Обставина способу означає, як відбувається дія і відповідає на питання як? яким чином? або яким способом?

Юрба весело гомоніла.

Обставина способу висловлена прислівником весело (як?).

Вона сиділа (як?), сперши голову на руки (Укр.).

Обставина висловлена цілою групою слів, а саме: дієприслівником сперши і залежними від нього словами голову і на руки.

Обставина способу може означати міру, ступінь дії або ознаки.

Наприклад: Пароплав ішов занадто повільно.

Занадто — показує ступінь ознаки або дії.

Павук тричі спускався і знову спинався вгору.

Тричі — показує міру дії.

Наш садок був зовсім молодий.

Зовсім — показує ступінь ознаки.

Вправа 15. Списати. Обставини способу підкреслити.

1) Мрія нова я літа надо мною орлом. (Укр.). 2) Лаврін сидів на возі, спустивши ноги. (Мирн.). 3) Сонце непереможно й безупинно лилось на квітник. (Коц.). 4) Громада слухала мовчки. (Мирн.). 5) Діти побігли наввипередки. 6) Біжать одно поперед одного, кожне хоче найскорше добігти. 7) А за ними аж курява стовпом підіймається.

§ 17. ОБСТАВИНА МІСЦЯ

|| Обставина місця означає місце дії і відповідає на питання де? куди? звідки?

1. Увечорі вся сім'я була вже вдома.

Обставиною є прислівник вдома (де?).

2. Ніч уже спустилася на землю. (Мирн.).

Обставиною є іменник у знахідному відмінку з прийменником — на землю (куди?).

3. Плугатарі із поля йдуть. (Шевч.).

Обставиною є іменник у родовому відміннику з прийменником — із поля (звідки?).

Обставина місця може бути висловлена прислівником або іменником у непрямому відмінку.

Вправа 16. Списати. Обставини місця підкреслити.

1) Вернувся Чіпка додому. (Мирн.). 2) Лугом іду, коня веду. (Нар.). 3) На землю злізла ніч, ніде ані шиширхне; хіба подекуди крізь сон щонебудь пирхне. (Гул.). 4) І блідий місяць на ту пору з-за хмари де-де виглядав. (Шевч.). 5) Буря збиралася над Бориславом. (Фр.). 6) Дорога од млина розходиться на три шляхи. (Неч.). 7. Серед неба горить білолиций. (Шевч.). 8) Росла в гаю конвалія під дубом високим. (Укр.). 9) Гафійка сиділа на призьбі за хатою. (Коц.). 10) Ой, три шляхи широкії докупи зійшлися; на чужину з України брати розійшлися. (Шевч.).

§ 18. ОБСТАВИНА ЧАСУ

|| Обставина часу означає час дії і відповідає на питання коли? відколи? поки? (доки?).

Приклади: 1. Уранці на майдані, коло козачої волости, зібралась у купу козака й кріпацька громада. (Мирн.). 2. На шлях я вийшла ранньою весною. (Укр.). 3. Темної ночі передедено його в темний покій. (Мирн.). 4. Це було в ніч проти Різдва.

Обставиною часу може бути прислівник, дієприслівник, іменник у непрямому відмінку або й ціла група слів.

Дуже поширеною формою у нас є родовий відмінок іменника в значенні обставини часу.

Наприклад:

темної ночі, минулого року, другого дня, цієї весни, за царя Гороха, за давніх часів, за княжих часів, за козащини, за гетьманщини, за Петлюри, за німецької і за большевицької неволі і т. д.

Вправа 17. Переписати. Обставини часу підкреслити.

I. 1) Було колись в Україні, ревіли гармати. (Шевч.). 2) Пізньої осені чумаки повертались додому. 3) Восени того року стояла добра погода. 4) За гетьмана Дорошенка козаки прогнали назавжди з України турків. 5) Увечері проти неділі наше війське вступило до міста. 6) Вона могла од рана до вечора поратися біля квіток. (Коц.). 7) У неділю рановранці в усі дзвони дзвонять. (Нар.). 8) Над дорогою часом попадалась вся в цвіту груша. (Коц.).

II. 1) Уранці йде Олеся дружок збирати. 2) На десятому році взяли мене в двір. 3) Скоро сонечко з-за хмари виграло. 4) Одного ранку лежу я та думаю. 5) Довгенько вони гомоніли між собою, а ще довше після того мовчали. 6) Присмерком дочапали ми до хутора. (за М. Вовчком).

§ 19. ОБСТАВИНА ПРИЧИНИ

|| Обставина причини означає причину дії і відповідає на питання чому? з якої причини? від чого? через що?

Приклади:

1. Згубивши стежку, він зовсім заблудився. 2. Земфір навіть повеселішав від тих думок. (Коц.). 3. Прости мене: я згарячу забувся. (Шевч.).

Обставини причини — згубивши стежку (чому?), від тих думок (від чого?), згарячу (чому) — можуть бути висловлені прислівником, дієприслівником, іменником в непрямому відмінку.

§ 20. ОБСТАВИНА МЕТИ

Обставина мети означає мету дії і відповідає на питання навіщо? з якою метою? для чого?

Приклади: 1. У всіх таборах проведено збірку на користь полонених.

Обставина (на користь полонених) відноситься до слова проведено і відповідає на питання навіщо?

Обставиною мети тут є іменники у непрямому відмінку.

2. Так і zostався дома зимувати. (Коц.).

Обставина (зимувати) відноситься до дієслова zostався і відповідає на питання для чого?

3. Батько поїхав ярмаркувати.

Обставина (ярмаркувати) відноситься до дієслова поїхав і відповідає на питання з якою метою? Як і в другому реченні, тут обставиною є дієйменник. При дієсловах руху (поїхав, пішов і ін.) дієйменник і буває звичайно обставиною мети.

§ 21. ОБСТАВИНА УМОВИ

|| Обставина умови означає умову, за якої може відбутися дія.

Приклад: Бджоли вилітають на поле лише за сприятливою погодою.

Вправа 18. Списати. Обставини підкреслити і надписати над кожною, яка саме є обставина.

1) Улітку саме серед дня, пустуючи, дурне ягня забилося до річки напиться водички. (Гл.). 2) Коні пішли ступою, фуркаючи іноді від куряви. (Коц.). 3) Дикі кози повибігали з лісу пастися в житі. 4) Я машинально зриваю цвіт яблуні і прикладаю холодну од роси квітку до лица. (Коц.). 5) Тю-тюн садовити можна лише під дощ. 7) Діти вибігли на вигін виглядати косарів з поля.

Вправа 19. З поданих речень виписати всі обставини і зробити решту за схемою:

Обста- вина	На яке пита- ня відповідає	Яка саме обставина	До якого сло- ва відно- ситься	Яка частина мови є обста- виною

1) Над чорною землею прокинувся світ. (Мирн.). 2) Лугом іду, коня веду. (Нар.). 3) І склали ми собі розмірене життя без глибини думок, без сили поривання. (Сам.). 4) Пішов козак, сумуючи, нікого не кинув; шукав долі в чужім полі та там і загинув. (Шевч.). 5) Він цілий день сидів сам у хаті та нетерпеливо вичікував свого опікуна з Дрогобича. (Фр.). 6) Микола носив воду з Раствавиці. (Неч.). 7) Аж ось верхи прискакав Семен з лісу. (Коц.). 8) На другий день пішов радитись з громадою. (Мирн.). 9) Глядіть, і дядько Панас прийшли послухать. (Коц.). 10. Це було ще за кріпаччини.

Вправа 20. Скласти речення з такими обставинами:

наперейми, під час війни, на чужині, для посіву, вздовж Дніпра, за гетьманування Ів. Мазепи, 1945 року, за тиждень, бережком, понад лугом, взимку, напровесні.

ТИПИ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

§ 22. НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ

Речення, у якому пропущено якийсь член, а його можна встановити з речень сумежних або за змістом, зветься неповним.

Приклади: Довго я згадував мандри. Тепер забув уже їх. Друге речення неповне, бо в ньому пропущений підмет (я), що його можна встановити з попереднього речення.

Неповні речення вживаються найчастіше в діялогах. Наприклад:

— Куди ж ти йдеш? — питає Ох.

— Усвіт-заочі. (Казка про царя Оха).

Тут пропущено в другому реченні підмет і присудок (Я іду).

— Лев, кажуть би, ката піймав...

— Якого?

— Катюгу нашого рудого, що нам просвітку не давав.

У другому реченні (Якого?) пропущені і головні члени і другорядний (кота).

Вправа 21. У наведеному нижче тексті знайти неповні речення і встановити пропущені члени.

1) По дорозі тяглись люди з ціпками, з клунками. Ось Гафійка винесла одному води. Стали й розмовляють. Знову надходить купка... Ще рядок... Проходять та й проходять. А той (Андрій) стоїть. Еге-ге. Таж то цілий ключ журавлиний. Ідуть та й ідуть. Десь у Таврію або на Кубань.

II. Андрій крутив лопату в руках і неймовірно дивився на Гудзя. Врешті встромив лопату в сніг і опинився за ворітьми. (М. Коцюбинський).

III. — Що то? — питає Петро.

— Винниця.

— Чия?

— Графова...

— А то чий палац?

— Графів. Німець живе... (П. Мирний).

§ 23. НАЗИВНІ РЕЧЕННЯ (Безприсудкові)

|| Називними реченнями зуться такі речення, в яких зовсім немає присудка.

Наприклад: 1. Поле. Гай. Синіють луки. Манить погляд небосхил. (Чупр.). 2. Іде він лісом. Дуб. Сосна. Ялина. (Тич.). 3. Південь. Гаряче сонце. Кожен прагне знайти холодок. 4. Полк імени Мазепи.

Як видно з наведених прикладів, називні речення можуть складатись з одного іменника в називному відмінку (Поле. Гай і ін.), з іменника і прикметника-означення (Гаряче сонце) і з досить поширеної підметової групи (Полк імени Мазепи).

Називними реченнями здебільшого є назви книжок, заголовки, назви газет, закладів тощо.

Наприклад: П'єса «Ясні Зорі». Називні речення. Газета «Слово». Український Комітет. Пароплав «Україна». Полк імени Дорошенка.

У літературних творах називні речення мають, крім значення стислості, значення художнє: дають разом картину кількох образів, зіставлення або раптові зміни картин, як у калейдоскопі.

Пам'ятати слід, що називні речення не тільки не мають присудка, а й не потребують його. А навіть більше: в них він і неможливий зовсім. Але зрозумілі й доречні називні речення звичайно на фоні речень з присудками.

Вправа 22. З наведених уривків виписати називні речення.

I. 1) Птах. Ріка. Зелена вика. Ритми соняшника. День біжить - дзвенить - сміється, перегулюється. (Тич.). 2) Стук, грюк, тупіт, шаркіт, галас, регіт. Дрижать шибки, обсипається стеля. (Вин.). 3) Ніч. Весна. Гримить повінь. На дальньому костюлі горить огонь. (Хв.).

II. 4) Дорога довга. Чагарі, долини. На небі палкому ніде ні хмари. Ми йдемо... 2) Талого снігу платочки сивенькі, дощик дрібненький, холодний вітрець. Проліски в рідкій травиці... 3) Чорна-чорна та глибока ніч... Вітер мчить шалено із півночі, мов тікає від погоні пріч. (За Л. Українкою).

Вправа 23. Написати коротенький твір, у якому б були різні зразки називних речень.

§ 24. БЕЗПІДМЕТОВІ РЕЧЕННЯ

|| Речення, у яких немає підмета і визначити його з су-
межних речень не можна, зуться безпідметовими.

Приклади: 1. По лісу завило. (Шевч.). 2. Нас навіки роз-
ділено з тобою. (Кул.). 3. Йому не сидиться. 4. Не вчи ледачо-
го молотом, а голодом. (Нар.).

У цих реченнях підметів немає, і встановити їх не можна.
Навпаки, підмет у кожному реченні спотворив би значення.

Не можна бо сказати, наприклад, не вчи ти ледачого мо-
лотом, бо вживають такого речення зовсім не тоді, коли го-
ворять до другої особи, а коли жадної особи не мають на
увазі взагалі, говорячи ніби ні до кого і до всіх.

Тому, що підмета в таких реченнях немає, усі другоряд-
ні члени речення групуються навколо присудка, творячи
одну групу — присудкову.

Вправа 24. З наведеного уривка виписати безпідметові речення

Надворі смеркало й сутеніло. Микола з товаришами став
у лозах, готуючись у далеку дорогу. В пізню добу він побуд-
див товаришів... Надворі було холоденько, як буває весною.
Бурлаки прийшли на місто. В одній хаті ще блищало світ-
ло. Бурлаки посідали на призьбі коло однієї хати, поки не
погасло світло, і крадькома через тин та городи прийшли до
заїзду. В заїзді все спало. Скрізь було тихо й мертво. Кавун
показав бурлакам те вікно, де Бжозовський сидів удень з
люлькою в зубах. Вікно виходило не на вулицю, а на по-
двір'я. Бурлаки обійшли кругом заїзду, підійшли під вікно й
почали прислухатись. Крізь вікно було чути, як Бжозов-
ський сопів та хріп на всю кімнату.

(Ів. Нечуй-Левицький).

§ 25. БЕЗПІДМЕТОВІ РЕЧЕННЯ НА - НО, - ТО

1. Наумиху звано старосвітською жінкою. (Коц.). 2. Учо-
ра до пізньої ночі прокопувано дорогу. (Фр.). 3. Уже тайник
засипано землею (Грін.). 4. За три дні й хату пошито.

У цих безпідметових реченнях присудками є дієприкмет-
ники минулого часу, що в сучасній мові вже не є дієприк-
метниками, а скорше дієсловами (за значенням) минулого
часу, що вживаються спеціально в безпідметових реченнях.
Цього типу безпідметових речень аж ніяк не слід ототожню-

вати з підметовими реченнями, в яких за присудок править дієприкметник, наприклад: **право завойовано — право завойоване, ниву зорано — нива зорана.**

Присудки на **-но, -то** стосуються до живих істот, найчастіше осіб. А присудки, висловлені безособовим дієсловом (в минулому часі вони кінчаються на **-ло**), навпаки, стосуються насамперед до явищ природи.

Наприклад: **1. Хмарами пів неба замостило. 2. Вас іще досі милувало. (Грін.). 3. Повіяло холодом з півночі,**

Ці присудки завсіди вказують на щось невідоме, загадкове; їх уживано віддавна найбільше в народній мові.

Що вони вказують на загадковість предмету, стверджує й те, що їх вживають, хоч і рідше, в стосунку до живих істот чи осіб, але невідомих, наприклад:

У нього снопи забрало. (Нар.). На дворі крикнуло: Указ од кесаря! (Шевч.).

Увага. Не слід вживати слова **було** при присудках на **-но, -то**, бо самі ці присудки вже означають час минулий. Приклади: **Усю роботу було виконано вчасно — непоправно! Треба: Усю роботу виконано вчасно.**

Вправа 25. Скласти безпідметові речення, у яких би були присудками:

знайдено, вбито, порубано, засіяно, замело, зашуміло, вигнано, здобуто, сутеніє, розвидняється.

§ 26. ЗРАЗКИ ІНШИХ ФОРМ ПРИСУДКІВ У БЕЗПІДМЕТОВИХ РЕЧЕННЯХ

- I. 1) **Тяжко, важко в світі жити сироті без роду. (Нар.).**
- 2) **Сумно сидіти самому в хаті.**
- 3) **Сльозами моря не долить. (Шевч.).**
- 4) **Вовка боятися — в ліс не ходити. (Нар.).**

У перших двох реченнях присудками є прислівники в сполучі з дійменниками (**тяжко, важко жити; сумно сидіти**), а в третьому й четвертому присудками є дійменники (**не долить, боятися, не ходити**).

II. 1) **Треба вже рушати. 2) Жаль мені покидати рідну землю. 3) Волю треба здобути.**

Тут присудками є слова типу: **жаль, шкода, треба, можна, слід і т. ін.** в сполучі з дійменником.

Такі присудки близькі до присудків з помічними дієсловами в сполучі з дійменниками та прислівниками.

Наприклад: 1. Почало нам прояснюватися. 2. Доведеться нам іти пішки. 3. З кожним днем стає тепліше.

Наведені в I і II пунктах приклади — це, так би мовити, теж абсолютно безпідметові речення, тобто такі безпідметові речення, що переробити їх на підметові чи якось уявити підмет в них зовсім не можна.

А є ще й такі безпідметові речення, які можна перетворити на підметові (або утворити їх з підметових), чи бодай уявити підмет.

Ось такі речення:

а) 1. Нам живеться добре — ми живемо добре.

2. Йому сьогодні співається — він сьогодні співає.

Тут спричиняється до безпідметовості частка -ся: без неї — речення підметове, з нею — безпідметове.

б) 1. Був урожай — не було врожаю. Гроші є — грошей немає.

Зброя знайшлася — не знайшлося зброї.

Тут звичайне підметове речення стає безпідметовим, як тільки додати до присудка частку не.

в) 1. Давно про це вже гомонять. У сій річці скарби поховали. (Нар.). 2. Везли людей на заслання. (Тесл.).

У цих безпідметових реченнях присудками є особові дієслова, як і в звичайних підметових реченнях. Уявити чи підставити підмет тут порівняно легко, але лише теоретично. Справді ж ці речення слід вважати за безпідметові, бо вони стосуються не до конкретних осіб, а мають загальне значення.

Вправа 26. Виписати з наведеного тут тексту безпідметові речення. Присудки підкреслити і пояснити.

1) Де не візьмись вихор та буря. Ухопило одну дочку Оленку та й понесло. А то змій ухопив та поніс. (Нар.). 2) Порвати б сітку мук дрібних, втекти б від галасу людського, до скель задумливо-ніжних. (Ол.). 3) Гомонять, що я сирітка. 4) Спать мені не хочеться, і сон мене не бере. (Нар.). 5) Час додому, час, час і пора: буде мене мати бити, та нікому боронити. (Нар.). 6) Доведеться й свині глянути вгору, як будуть смалити. (Нар.). 7) Бере, бере вовк, та

й вовка візьме. (Нар.). 8) Козака несуть і коня ведуть. (Нар.). 9) Підеш — не вернешся. (Нар.). 10) Земля вже була, як порох, суха, а дощу все нема. 11) Якби з ким сісти, хліба з'їсти, промовить слово, то воно б хоч і якнебудь на сім світі, а все б таки якось жилось. (Шевч.). 12) Скільки не лежи, а вставати треба.

УВАГА ДО БЕЗПІДМЕТОВИХ РЕЧЕНЬ

Не всяке дієслово може бути присудком у безпідметовому реченні. Тому треба вважати за невідповідні до норм нашої літературної мови такі, наприклад, звороти:

1. На току пшеницю молотиться.
2. Не таку невістку ждалося батькові. (П. Мирн.).
3. Учора ходилося до лісу і т. ін.

Найбільш поширене вживання речень такого типу в західньоукраїнських говірках (не в літературі).

2. Не тільки хибною, а й шкідливою є тенденція впровадити абсолютно чужі духові нашої мови безпідметові звороти на зразок таких:

Нами закидано яму, мною написано статтю, учителями проведено мобілізацію коштів і т. д.

Тут може бути: Ми закидали яму, я написав статтю і т. д., бо орудний відмінок слова, що означає дійову особу, у нашій мові взагалі, де тільки можна, оминається.

РЕЧЕННЯ З ОДНОРЯДНИМИ ЧЛЕНАМИ

§ 27. ОДНОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

1. Йому пригадалися зелені НИВИ, цвітисті ЛУГИ, сиві ВОЛИ, чисто побілені ХАТКИ і розкішні САДКИ... (Фр.). 2. Він (Андрій) раз-у-раз БІГАВ на руїни, щось ОБМІРКОВУВАВ, ОБРАХОВУВАВ. (Коц.). 3. Микола на той час забув і ВЕРБІВКУ, і НИМИДОРУ, і свою ХАТУ, і свого страшного ПАНА. (Неч.). 4. ДЗВІНКО, ГІНКО, ДРІБНО, ЧАСТО соловейко виграє. (Тич.). 5. По двору ходили СИЗИ, БІЛІ, РЯБІ та ЧЕРВОНІ голуби.

Усі підкреслені слова в наведених реченнях є однорядні члени речення. При чому, в першому однорядними є підмети, в другому — присудки, у третьому — додатки, в четвертому — обставини, у п'ятому — означення.

Отже, однорядними можуть бути всі члени речення.

Члени речення є однорядні, якщо вони відповідають на одно питання і відносяться до одного слова в реченні. Наприклад, в першому реченні є кілька підметів, які відповідають на питання **що?** і відносяться до одного присудка — **пригадалися**; в п'ятому реченні усі означення відповідають на питання **які?** і відносяться до одного слова — **голуби**.

|| Члени речення, що відповідають на одне питання і відносяться до одного слова в реченні, звуться однорядними.

Зв'язок між однорядними членами речення визначається інтонацією, властивою при перелічуванні або протиставленні, а граматично однорядні члени речення одно від одного не залежні. Цей зв'язок між ними називається **сурядним** (незалежним).

Примітка: Підрядний зв'язок є між парами членів речення всіх розрядів — при згоді, керуванні, приляганні.

Однорядні члени речення можуть бути непоширені і поширені. Наприклад:

1. В хмарі, в мариві, в диму чорну бучу підніму (Чупр.).

Тут маємо непоширені однорядні члени речення.

2. Встала весна, чорну землю сонну розбудила, уквітчала її рястом, барвінком укрила. (Шевч.).

Тут маємо однорядні члени речення поширені: кожен однорядний присудок, крім першого — **встала**, має при собі залежні слова.

Примітка: Прийменники і сполучники, що можуть бути при однорядних членах, не є члени речення. Тому від наявності їх однорядний член речення не стає поширеним.

Вправа 27. Переписуючи, підкреслити однорядні члени речення.

Тебе звиваємо, правдивого Бога... Не зсилай на нас ні турбот, ні голоду, ні нагальної смерти, огню, потопи, щоб не відпали від віри нетверді вірою. Мало нас карай, багато ми-

луй, мало рани, а милосердно лікуй; мало смути, скоро звесели, бо не може наша душа довго стерпіти Твого гніву, як стеблина вогню. Вкороти свій гнів, умилосярдися, бо Твоя є сила милувати й спасати. Тому й продовжи ласку Твою для людей Твоїх: прожени ворогів, побори країни, вкороти голод, наших володарів роби пострахом для сусідніх країв, посели городи, церкву свою розбудуй, своє добро збережи, мужчин, жінок і молодців спаси. Всіх, що в роботі, в полоні, на засланні, в дорозі, у плавбі, в темницях, в голоді, і спразі, і наготі — всіх помилуй, усіх потіш, усіх возрадуй, зсилаючи їм радість тілесну й душевну.

(«Похвала», Митрополит Іларіон).

Вправа 28. Списати. Однорядні члени речення підкреслити і позначувати над ними, які саме члени речення є однорядні (підмет— підм., присудок — присуд., додаток — дод., обставина — обст., означення — озн.).

I. Кобзарі нам розказали про війни, про чвари, про тяжке лихоліття, про лютії кари. (Шевч.). Над селами, над нивами, лугами і долинами велика хмара йшла. (Гл.). Над полями, над яругами дощ летить, позолоченими смугами, нитками, сітками миготить. (Чупр.). Вії стуляє знемога, нижуться перли сліз, мріє Чумацька Дорога, Волосожар і Віз. (Вор.). Нумо ж запалимо серце знечулеє полум'ям пориву й зваг: в щастя обернемо наше минулеє, повне образ і зневаг. (Черкас).

II.

РАНО-ВРАНЦІ.

Зайнялися гори. В золоті каміння,
В полум'ї граніти і в диму гаї,
А на хмарах грає соняшне проміння,
Грає і дарує усміхи свої.
І проснулись хмари, і всміхнулись світу,
І всміхнулись небу, морю і землі...
І знялися легко з усміхом привіту,
І поволі зникли і розтали в млі...
Виплило і сонце, все — любов і ласка.
Обняло всю землю сяйвом і теплом...
І, здавалось, щастя, чарівне, як казка,
Має над землею райдужним крилом.

О. Олесь

§ 28. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ОДНОРЯДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ

КОМА

I. Після кожного однорядного члена, поширеного чи непоширеного, ставиться кома, якщо їх не з'єднує сполучник. Не ставиться, звичайно, кома після останнього однорядного члена.

Приклади: 1. Сумує, квилить, плаче рано в Путивлі-граді Ярославна. (Шевч.). 2. І співав він пісню... про озера сині, про красу степів, про велике сонце, про вітри і хмари. (Ол.).

II. Кома не ставиться, якщо між двома однорядними членами вжито один раз сполучник, еднальний або розділовий.

Приклади: 1. Реве та стогне Дніпр широкий. (Шевч.). 2. Довго дививсь я на море і плакав в журбі нерозважній... (Черн.). 3. Василько хробачка вигребе або метелика вловить. (Вовч.). 4. Вони стали й гадають: іти пішки чи поїзда зачекати.

III. Якщо сполучники повторюються разом із однорядними членами, кома ставиться так, як і тоді, коли сполучників немає.

Приклади: 1. А тим часом місяць пливе оглядати і небо, і землю, і море. (Шевч.). 2. Галя або шие, або й собі пряде на прядці. (Мирн.). 3. Нема в його ні оселі, ні саду, ні ставу. (Шевч.). 4. Дощ то перестане, то знову почне накрапати.

IV. Якщо перший або кілька однорядних членів не мають при собі сполучника і, а при решті однорядних членів цей сполучник повторюється, то кома ставиться після всіх без винятку однорядних членів речення (розуміється, крім останнього).

Наприклад: Минає рік, і другий, і третій. (Вовч.).

Примітка: 1. Якщо сполучники і, й, та (й), або, чи з'єднують однорядні члени речення попарно, то й кома ставиться після кожної пари. Наприклад: Осміхаються неводи й канати, стара парусина й поплавки, вудлища й весла. (Коц.).

Примітка: 2. Якщо сполучник і повторюється лише двічі, кома або ставиться, або не ставиться. Наприклад: І небо, і земля — усе одпочива. І небо і земля — усе одпочива. (Гул.).

V. Перед протиставними сполучниками — а, але, та (в значенні але), проте, зате — кома завжди ставиться.

Приклади: 1. Червоні круглолиций, горить, а не сяє. (Шевч.). 2. Він говорить тихо, але виразно. 3. Зимове сонце світить, та не гріє.

Вправа 29. Списати і розставити, де треба, коми при однорядних членах.

1) Нехай це зробить він або хто інший. (Грін.). 2) Або здобути або дома не бути (Нар.). 3) Через хвили нещастя і неволі мимо бур пересудів обмов попливем до країни святої, де братерство і згода й любов. (Фр.). 4) Реве стогне хуртовина котить верне полем (Шевч.). 5) Нимидора розпитувала про його на ярмарках ходила по сахарнях. (Неч.). 6) І вам згадається садок високий ганок летючі зорі тиха літня ніч розмови наші співи й на останок уривчаста палка завзята річ. (Укр.). 7) Маланка вічно крутилась думкою навколо тієї події розпитувала людей снувала надії. (Коц.). 8) А шлях не спить: то той стрінеться то інший то возом іде то йде. (Вовч.). 9) А навкруги лунали музики дудніли бубни і полошили пізню тишу пісні. (Коц.). 10) Прилетіли з ірію дикі гуси і качки шпаки і ластівки журавлі і зозулі.

ДВОКРАПКА І РИСКА (ТИРЕ)

Якщо в реченні з однорядними членами є так звані узагальнювальні слова, то між однорядними членами і цими узагальнювальними словами ставиться двокрапка або риска.

ДВОКРАПКА

1. Усе блищало на ньому: руде волосся, густе ластовиння, чищена цеглою мідь. (Коц.). 2. Вони всіляко підступали до Івана: і щирістю, і насмішками, і жартом, і на правду. (Фр.). 3. У темнім лісі зібрався всякий звір: вовки, лисиці з ховраками, зайці дурні, шкідливий тхір. (Гл.).

Двокрапка ставиться перед однорядними членами після слів а саме, як от. Наприклад: Дехто з учнів уже був коло школи, а саме: Іван Бондар, Пилип Сиваш, Андрій Вовк, Петро Брик та ін.

РИСКА

1. Кожен кущик, горбок, долинка, кожна стежечка — все це було йому знайоме, промовляло до його. (Коц.). 2. І над

водою, і над гаєм — кругом, як в усі, все мовчить. (Шевч.).
3. Гладка, лакована підлога, мальовані стіни, круглий столик з горіхового дерева, комод і писемне бюроко — ось що передусім насувалося оку. (Фр.).

|| Двокрапка ставиться перед однорядними членами після узагальнювальних слів.

|| Риска ставиться після однорядних членів перед узагальнювальними словами.

Вправа 30. Списати і розставити відповідні знаки (коми, дво-
крапки, риски).

1) І небо і земля усе одпочива. (Гул.). 2) Все змішалось в одну мить і злилось до купи і земля й море (Неч.). 3) Ах як усього багато неба сонця веселої зелені. (Коц.). 4) На будинках на деревах на парканах всюди червоний відблиск. (Вовч.). 5) Її широко розкриті темні очі її голос вид усе так нагадувало Нимидору (Неч.). 6) Дожидали удосвіта і ранком і вдень і ввечорі й опівночі усе дожидали. (Вовч.). 7) Тепер уже не одна тісна хата з сіньми а цілі три одна для матері друга для себе а через сінні світлиця для гостей. (Мирн.). 8) Поштові дзвінки валування собак грубі лайки і крики все це пропливало, як хмари на літнім небі. (Коц.). 9) Він бачив її скрізь і в прозорій як скло і як скло дзвінкій хвилі і в гарячому блискучому на сонці камені. (Коц.). 10) Україна має вихід до трьох морів а саме Чорного Озівського та Каспійського.

§ 29. ОЗНАЧЕННЯ ОДНОРЯДНІ І НЕОДНОРЯДНІ

І. 1) На Україні є шпилькові, мішані та листяні ліси.
2) Це було за старих, княжих часів. 3) Він був гарний на лиці, ставний такий. (Вовч.).

Означення тут однорядні. У першому реченні вони відносяться до окремих предметів кожне (різні ліси); у другому реченні означення княжих уточнює, конкретизує перше означення (старих); у третьому реченні обидва означення характеризують один предмет з одного боку (з боку вроди) різними прикметами, які одна одну доповнюють. Між цими однорядними означеннями можливі сполучники: шпилькові і мішані, мішані і листяні; старі, або княжі (часи), старі, тобто княжі (часи); і гарний (на лиці), і ставний (фігурою).

Читаються вони з інтонацією однорядних членів, тобто з певними павзами.

II. 1) Твердий безостий колос б'є по руках. (Коц.). 2) В саду похилилася квітка осіння на ніжнім високім стеблі. (Чупр.). 3) Була чудова майова ніч. (Коц.).

Тут означення не однорядні. Вони характеризують один предмет з різних боків, тобто вказують на різнорідні ознаки: **чудова** — з боку якості, **майова** — щодо пори року; **ніжнім** — з боку якості, **високім** — з боку розміру. Між цими означеннями павзи були б недоречні, як неможливі і сполучники. Не можна бо сказати, наприклад: **чудова і майова, чудова або майова, чудова, тобто майова (ніч); чи твердий або безостий (колос).**

Кома після неоднорядних означень не ставиться.

Примітка: Означення неоднорядні відокремлюються комами, якщо їх при означуваному слові є ціла низка, особливо тоді, як стоять вони після означуваного слова. Наприклад: **Я спала сном камінним у печері глибокій, морній, вогкій та холодній.** (Укр.).

Вправа 31. Списати і розставити потрібні знаки.

I. 1) По сріблястій землі лягли довгі чорні тіні. 2) Гострий колючий смішок ворущиється в Хоминих грудях. 3) Блідий пахучий напій пінився у склянці. 4) Вона була з гір з далекого гірського села. 5) Грек розвозив сіль по прибережних кримських селах раз на рік. 6) Чорна пухка земля дихала вогкістю. (Коц.).

II. 1) Казарми довгі обідрані з оббитими дощем стінами. (За Неч.). 2) Одна старіша висока струнка в очіпку енергійне обличчя сірі очі в чорних віночках. (Вас.). 3) Затремтіло щось людське м'яке в старім серці пророка (Фр.). 4) Між ними був і Микола Джеря. Він так помарнів і змінився на обличчі, що його трудно було пізнати. Блискучі карі очі наче погасли, лице постарілося, рум'янець пропав, лоб став жовтий, як віск, шия поморхла. Тільки здорові жилаві руки з довгими пальцями та довгі вуса нагадували про давнього Миколу Джерю. (Неч.).

§ 30. ЧИСЛО І РІД ПРИСУДКА ПРИ ОДНОРЯДНИХ ПІДМЕТАХ

1. Присудок має форму множини, якщо однорядні підмети стоять перед ним.

Наприклад: Шевченко, Леся Українка і Франко піднесли нашу поезію до найбільших висот.

2. Присудок може мати форму однини, якщо однорядні підмети стоять після нього.

Наприклад: Тоді знайшлася його жінка й дочка. (Вовч.).

3. Рід присудка залежить від роду першого однорядного підмета (число також).

Наприклад: У нього промайнуло в голові і дитинство, і дитячі роки на шаланді, і неосяжний простір моря. (Янов.).

ПОВТОРНІ ВПРАВИ

Вправа 32. Списуючи, поставити потрібні знаки.

- 1) Живе Олеся і рік і другий і третій і четвертий. (Вовч.).
- 2) Далі за Десятинною церквою містилися численні майстерні ювелірні ганчарні а також майстерні, в яких виробляли скляні браслети обробляли шифер мармур слонову кістку кахлі держак для мечів дитячі іграшки тощо.
- 3) Бджоли-робітниці якомсь таємничо шепочуть поміж собою якомсь підозріло похитують головками якомсь зловіщо стрижуть своїми щипчиками та пручають своїми лапками. (Фр.).
- 4) Мене спиняє біла піна гречок запашна легка наче збита крилами бджіл. (Коц.).
- 5) Із хмари тихо виступають обрив високий гай байрак. (Шевч.).
- 6) Ліси поля і луки усе зазеленіло.

СЛОВА, ГРАМАТИЧНО НЕ ПОВ'ЯЗАНІ З РЕЧЕННЯМ

§ 31. ЗВЕРТАННЯ

|| Слово, що означає назву особи чи якогось предмета, до якого звертаються, зветься звертанням.

Приклади: 1. Обніміте ж, брати мої, найменшого брата. (Шевч.). 2. Неси ж мене, коню, по чистому полю. (Фр.). 3. Ой, заграй, синесеньке море, та під тими байдаками. (Шевч.).

Звертання, разом із залежними від нього словами, виділяється в реченні комами. Якщо звертання вимовляється з великим піднесенням голосу, тоді ставлять після нього знак оклику.

Править за звертання, звичайно, іменник, але може бути й прикметник чи інше слово, вжите в значенні іменника.

Наприклад: 1. **Спи ж, мій малесенький, пізній бо час.** (Укр.) 2. **Перший, вийти з колони!**

Вправа 33. Списуючи, підкреслити звертання і поставити при них коми.

I. 1) Боже великий єдиний нам Україну храни. (Молитва за Україну). 2) До тебе Україно наша бездольная мати струна моя перша озветься. (Укр.). 3) Котиш ти Дніпре хвилі аж до моря. (Шевч.). 4) Колись мій синку ми тії могили трупом начиняли, колись мій синку ми в тії могили злих ворогів, було, спати клали. (Метл.). 5) Ти любиш брате Русь (Україну), як дім воли корови, — я ж не люблю її з надмірної любови. (Фр.). 6) Кохайтеся чорнобриві та не з москалями. (Шевч.).

II. Ой мовчав я браття
Словом не озвався,
Поки батько український
Піснею впивався.
Чи до віку браття
Будемо мовчати?
Благословіть мені кобзу
Німую узяти!
Підтягну я струни
На голос високий,
Не сумуй Тарасе батьку
В могилі глибокій.

(П. Куліш).

§ 32. ВСТАВНІ СЛОВА І РЕЧЕННЯ

I. Вставні слова — це такі слова чи словосполучення, що стоять у реченні поза граматичним зв'язком. Через них звичайно виявляє своє ставлення до речення той, хто говорить.

Наприклад: 1. **І чули нас, здається, скелі.** (Ол.). 2. **В них, видно, жуки в голові.** (Гл.). 3. **І тут, як на сміх, засяяло сон-**

це над трупами їх. (Ол.). 4. Але, по-моєму, важко допомогти їм тепер. (Фр.).

Вставні слова на письмі виділяються комами. У вимові вставні слова виділяються пониженням тону і дещо прискореним темпом.

Вставні речення здебільшого виділяються рисками або дужками.

Наприклад: 1. **А Ярема** — страшно глянуть — по три, по чотири так і кладе. (Шевч.). 2. **Селяни з Костівки (так звалась та слобода, де Гайденки жили)** знали Демида. (Грін).

II. Ті ж самі слова, що в одному реченні є вставні, в іншому можуть бути членами, тобто не вставними.

Наприклад: 1. **Нам було видно далекі гори.**

1. **У них, видно, жуки в голові.**

2. **Мені здається, що вже світає.**

2. **І чули нас, здається, скелі.**

Вправа 34. Списуючи, підкреслити вставні слова і речення. Пояснити, які частини мови є вставними словами.

1) А під лісом край дороги, либонь, курінь мріє. (Шевч.).
2) Прийшлося сусідові, мовляв, хоч сядь та й плач. (Греб.).
3) Ви десь, мабуть, не з наших сіл. (Тич.). 4) Ходім, кажу, Уласович, на твою криницю подивитись. (Шевч.). 5) Коли це вночі (спимо ми) щось у вікно — стук. (Коц.). 6) Там батько, плачучи з дітьми (а ми малі були і голі), не витерпів лихої долі, умер на панщині. (Шевч.). 7) Така, бач, є у неї сила. (Гл.). 8) Люди дивуються, що я весела: надійсь, горя-біди не знала. (Вовч.). 9) Сестра мала, видимо, цікаву роботу. (Коц.). 10) Поїзд мав прийти нині вчасно, а він, навпаки, дуже запізнився. 11) Пшениця не вродила тому, що землю не угноєно, поперше, а дощу не було цілу весну, подруге.

Вправа 35. Списати і поставити потрібні знаки.

1) Уродись кажуть та і вдайся... Було мене і б'ють бодай не згадувать! не здержу серця, заплачу, а роздумаюся трохи — сміюся. (Вовч.). 2) Махове колесо закрутилось в такому шаленому льоті, що здавалось підхопить з собою й машину. (Коц.). 3) Гафійці здавалось, що ясна для неї кожна душа і кожна думка, як і своя власна. (Коц.). 4) А Україна знай горить. (Шевч.). 5) До Володимира в Києві було треба думати чимало християн. 6) Єсть у мене щирий батько

рідного немає дасть він мені раду з вами. (Шевч.). 7) Гафійці здавалось, що то він про неї говорить. (Коц.). 8) Здавалось вербовий пень витяг із землі своє коріння та причвалав між люди. (Коц.). 9) Уже він хотів повернути поза хатою до дверей, коли це уздрілось йому, немов щось мелькнуло. (Мирн.). 10) Вже смеркало який тепер день повечеряли ми, світло горить. (Коц.). 11) Теплий кожух, тільки шкода не на мене шитий. (Шевч.). 12) Шкода його дождити не прийде. (Вовч.).

§ 33. ТАК І НІ В РЕЧЕННІ

Стверджувальне так і заперечне ні, що в реченні стоять ніби окремо, не пов'язуючись із жадним словом, виділяються комою.

- Приклади: 1. Так, я з ним був.
2. Ні, в гості вовк не забіжить. (Гл.).
3. Чіпка, як його звали, не такий, ні. (Мирн.).
4. Цього я не зроблю, ні, не бійтесь.

Після так і ні, що вимовляються з піднесеною інтонацією, може бути й знак оклику.

§ 34. ВИГУКИ В РЕЧЕННІ.

Вигуки, що не є членами речення, від інших членів речення відокремлюються комами. Після вигуків, що їх вимовляємо з піднесеною інтонацією, ставимо знак оклику, а далі слово можна писати з великої літери.

Приклади: 1. Ой, на горі та жінці жнуть. (Нар.). 2. О, не забуду я тих днів. (Укр.). 3. Гей, де ви? Вставайте, батьки України, сумує будинок за вами. (Кон.). 4. Ех! якби то... Та що й казати. (Шевч.).

Вигуки о і ой, що стоять безпосередньо перед звертанням, не відокремлюються комою. Наприклад:

- О земле, велетнів роди! (Тич.).
О краю рідний!

Вправа 36. Списати і розставити потрібні знаки (кому, знак оклику).

- 1) Ні так воно дійсно єсть, як вони тобі сказали... (Вовч.).
2) Ой на балі весела музиченька грає. (Укр.). 3) Ні я кажу,

що в Вільшаній. (Шевч.). 4) Ой понесли конвалію у високу залю. (Укр.). 5) Гов Лукашу гов го-го-го-го. А де ти? (Укр.). 6) Так і пиши Ні погано. (Шевч.). 7) Овва гукнув тут на всю світлицю Кирило Тур. (Кул.). 8) Ах сонце чому ти раніш не зійшло? (Ол.).

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 35. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

ПОНЯТТЯ ПРО СКЛАДНОСУРЯДНЕ І СКЛАДНО-ПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

1. Два або більше речень, об'єднаних у думці і в мові в одну цілість, становлять складне речення. В мові вони можуть поєднуватися сполучником і інтонацією або тільки інтонацією. В першому випадку говоримо про сполучниковий зв'язок, у другому випадку — про безсполучниковий зв'язок. Напр.: За горою блискавиці, а в долині нашій темно (Укр.); Перука спала з нього в сні, чуприна його розкуйовдилась (Косач).

2. Якщо прості речення, що входять до складу складного речення, не залежать одне від одного, вони називаються сурядними, а все складне речення називається складносурядним, напр.: Гранати панцерника роздзяплюють браму фортеці, і в пролом обережно в'їздить панцерне авто (Ліпа).

3. Якщо в складному реченні одне просте речення пояснює або заступає якийнебудь член другого або пояснює все друге речення в цілому, то таке складне речення зветься складнопідрядне. Речення, яке пояснює або заступає член другого речення або пояснює все друге речення в цілому, називається підрядне речення; пояснюване речення називається головне речення. Напр.: Коли удар пройшов, то Чиччин син побачив сосну, дім і в снігах меблі (Осьм.)

Підрядне речення здебільшого відповідає на запитання, що впливає з головного речення. Якщо підрядне речення зв'язане з головним реченням сполучником, то сполучник звичайно стоїть у підрядному реченні. В головному реченні сполучникові може відповідати т. зв. відповідник. Відповідником найчастіше бувають слова з вказівним значенням: той, то, там, туди, тоді тощо. Напр., у попередньому при-

кладі в підрядному реченні є сполучник **коли**, а в головному реченні йому відповідає відповідник **то**.

Вправа 37. Виписати з поданого тексту окремо речення прості, речення складносурядні і речення складнопідрядні. Підкреслити всі сполучники, що зв'язують речення. У складнопідрядних реченнях визначити в дужках, котре речення головне, а котре підрядне.

1) І молодий, що тільки перший рік учителює, учитель, і сторож Кирило Криворукий працюють з усієї сили. Ще вчора маненька хатка, що волость віддала в своєму будинкові на школу, хатка завбільшки сорок квадратних аршин, почала чепуритися. Усі ями в земляній долівці позасипувано, а потім сторож попримазував їх глиною і кожного школяреві прикро наказував, щоб вони, хлопці, якомога обережніше приторкалися своїми ногами до примазаних місцин.

2) Старий Іван Лаврусь скинув обридливу сльозу, що пробігла по всьому виду та й повисла йому на довгому сивому вусі. Він скинув сльозу, сердячись, — бо хіба ж подоба плакати старому дідові, що вже йому на п'ятий десяток звернуло? Ні, це бридня! Де люлька? І він знову почав розпалювати свою люльку, хоч тричі вже її розпалював і тричі вона гасла. Алеж і цього разу не довго вона стриміла в зубах у Йвана. Знов облягли чорні думи сиву йому голову, і похилилися голова над столом. А люлька, знов забута, лежала долі вже під ногами, і Йван її не бачив; він тепер нічого не бачив у цій хаті, бо неначе якийсь туман застилав йому очі, не давав глядіти.

Б. Грінченко.

§ 36. СПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

1. Прості речення, що входять до складносурядного речення, можуть бути зв'язані між собою еднальними сполучниками (**і, й, та, та й, ні—ні, ані—ані**), розділовими сполучниками (**або, або—або, чи, чи—чи, то—то, хоч—хоч, чи то—чи то, не то—не то**) і протиставними сполучниками (**але, та, а, проте, зате, тим часом, так, тільки, лише, однак, ж**), напр.: **Річки шуміли, і сонце всіх вітало.** (Ол.); **То вискочить гвіздок, то паля тріснула, то заставку розбило, а далі і знесло млинок.** (Греб.).

2. Після кожного простого речення, що входить до складносурядного речення, ставиться кома, напр.: **Недалечко од-**

ної купки полтавців хтось розіклав огонь, і коло його сидять поважні дядьки (Вин.).

3. Коли сурядні речення є більш-менш довгі розміром і вимовляються з інтонацією перелічення, то їх можна відокремлювати одне від одного середником, щоб показати трохи довші павзи між ними, напр.: **Тільки то там, то там синіє сон, та жовтіє горицвіт, по садах цвітуть голубенькі проліски; і вишеньки, і черешеньки, і груші, і яблуні окитуються пахучим біленьким цвітом.** (Греб.).

4. Коли друге речення протиставляється першому особливо різко або інтонаційно підкреслюється, перед другим реченням можна ставити ризку або кому з ризкою, щоб показати різку зміну інтонації, напр.: **Ось повела вона очима — і зараз музики заграли і хвилю морську заглушили** (Дн.).

5. Коли два сурядні речення мають спільний член речення і не розмежовані в вимові павзою, між ними можна не ставити ніякого розділового знаку, напр.: **На припічку горів трусок і кипіло горнятко** (Коц.) Тут є спільний член на припічку.

Вправа 38. Переписати і підкреслити еднальні сполучники однією рисою, протиставні двома, а розділові трьома.

1) Потом хліб селянка заробляє, в праці тратить цілі дні свої, затеж хоч волю серце має, так затеж хоч ніч уся — її. (Дн.). 2) На панщину мене не кликали, тільки в зиму на панів одпрядала. Хведір одбував свої дні, а я дома скільки мога працювала (Барв.). 3) Вибирати ягоди мені нарешті наскучує, і я, як ведмідь, починаю збирати їх губою просто з кущів. Їх дуже багато, і вони подостигали (Груш.). 4) Учора кинулась на мене ряба корова і мало-мало не розпанякала мене, та де не взявся Сірко та й загавкав на неї і одігнав. (Кроп.). 5) Його називали Банатом, властиве ж ім'я його було Гриць. (Март.) Мати ж і встають уже, та й Степанида коло їх ночує. (Стар.). 7) Я йду дорогою, а пішоходом іде дівчина якась. (Тесл.). 8) Вернулася й зозуленька, вернули й соколи, лиш братчик мій не вернеться ніколи, ніколи. (Федьк.). 9) Незабаром вона опинилася коло жінки, та разом обидві й пішли у двір. (Мирн.). 10) Нема в цих рядах жадної хрищеної душі, хіба жидівська наймичка, або хто ночує. (Свид). 11) Густі хмари замазали небо, ні місяця не видно, ні зорі не блищать. (Мирн.). 12) Вони спинить хотіли рух, але ми лине́м, лине́м, лине́м. (Чум.).

Вправа 39. Переписати і поставити, де треба, пропущені розділові знаки.

1) Місяць освітлював стаєньку через двері і баба бачила кожен рух корови. (Стеф.). 2) Знов тихо стало і тільки чути було пахкання файки¹⁾ в зубах діда Панька та жалібне хлипання обдертого чоловіка. (Фр.). 3) Инде тирса з осокою в яру чорніє під горою та дикий інколи казах тихенько виїде на гору на тім захилім верблюді. (Шевч.). 4) А туман, не наче ворог, закриває море і хмароньку рожевую і тьму за собою розстилає туман сизий і тьмою німою оповіє тобі душу й не знаєш, де дітись. (Шевч.). 5) Десь грають на басолі і її згуки подібні до грудного низького жіночого голосу. (Вин.). 6) У неї тіло тремтіло й самовар у руках тіпався. (Мири.). 7) Не цвітуть квітки зимою і дерева не шумлять... (Ол.).

§ 37. БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

Безсполучникові складносурядні речення можуть мати єднальне або протиставне значення, напр.: **Одні стояли громадками коло дзвіниці, другі ходили поміж могилки, відчитуючи написи на дерев'яних хрестах та споминаючи небіжчиків.** (Фр.); **Не русалонька блукає — то дівчина ходить.** (Шевч.).

2. При протиставному значенні на межі сурядних речень ставиться риска, а іноді кома з рискою; при єднальному значенні звичайно ставиться кома, але можливі також середник або риска при тих же умовах, що і в сполучниковому складносурядному реченні, напр.: **Розбився вал, утихла буря — більш валів не стало** (Укр.); **Прокидалось усе та цвіло навкруги; синій пролісок вився з-під снігу; розлилася вода, поїняла береги, з гуком шумним проносило кригу** (Граб.).

Вправа 40. Переписати і визначити характер зв'язку безсполучникових складносурядних речень.

1. Б'ють пороги; місяць сходить, як і перше сходив; нема Січі, пропав і той, хто всім верховодив (Шевч.). 2) Ой, чи ти знаєш, у якому горі не плачуть очі — серце умліває?

¹⁾ Файка — люлька.

(Кравч.). 3) Стояли, думали, дивились — ніхто на поміч не прийшов. (Ол.). 4) Над степом вітер віє, сяє сонце, землю гріє, ходять — грають на корені хвилі золота ясні. (Черн.). 5) Плине сонце над Ореллю і в воді її горить; вітер тирсу колихає, з дерезою гомонить. (Щог.). 6) Парубки гратимуть у довгої лози, у тарана; дівчата — у ворона, у гусей (Кроп.). 7) На той крик позбігалися зо всіх сторін слуги, вилетіла десь з кущин перелякана бонна, вибіг з покоїв пан, поспішив щосила опорошений від млинка економ (Кобр.).

Вправа 41. Переписати і поставити пропущені розділові знаки.

1) Реве та стогне Дніпр широкий сердитий вітер завива додолу верби гне високі горами хвилю підійма (Шевч.). 2) Ревнула гармата прокинулись ляшки-панки нікуди тікати. 3) Інгул щозиму замерзає Богун не встане загатить шляхетським трупом. (Шевч.). 4) Розбився вал утихла буря більш валів не стало. (Укр.). 5) Жінки начиння миють у потоці бряжчать мідяні кухлі грають іскри від сонця на червоній мокрій глині. (Укр.).) По городах все сохло хліба на полі не росли по шляхах носились цілі хмари куряви. (Коц.). 7) Задзвенів несамовито дзвінок з'явилися вогні забігали люди... (Пч.). 8) Проминув тиждень ніхто не нагадував про те, що було. (Грін).

§ 38. СПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

1. Підрядні речення звичайно пояснюють якийнебудь член головного речення; тоді вони відповідають на запитання, яке впливає з цього члена речення, напр.: **А там настане мить, коли він, гордий, непідкупний, до бою зможе приступити, смертельним ранам недоступний.** (Чупр.). Підрядне речення, що починається з сполучного слова **коли**, пояснює член головного речення **мить**, відповідаючи на запитання **яка мить?**

2. Залежно від характеру запитання ці речення поділяються на підметові, присудкові, додаткові, означальні і обставинні.

Крім того, в певних випадках підрядні речення стосуються до всього головного речення в цілому; тоді вони не відповідають на запитання і через це звуться відносно-незалежними, напр.: **Увесь народ щез, так що ні по хатах, ні по вулицях нема нікогисінько.** (Кв.).

3. Як звичайні підрядні речення, так і відносно-незалежні підрядні речення можуть бути зв'язані з головним сполучниками або сполучними словами.

Сполучними словами називаються ті слова, які правлять за сполучники, але водночас зберігають значення й займенника (що, хто, який, чий, котрий, скільки) або прислівника (де, куди, звідки, коли, як). Сполучні слова не тільки сполучають підрядне речення з головним, вони також виступають у підрядному реченні як повнозначні члени речення, напр.:

що — сполучник:

Не знав старий, що письменні люди тії речі прочитають. (Шевч.).

що — сполучне слово:

Соняшне проміння грає усякими красками, що незаметно зливаються в одночудове сяєво. (Чер.).

4. Підрядне речення часто стоїть не тільки після головного речення, а й перед ним або в середині його, напр.: Як спогляне добре око на голову сиву, закликають люди старця у хату щасливу. (Кул.). Той самий осавула, що колись приходив за Василем, раз зайшов до Ганни в хату. (Неч.).

5. Між головним і сполучниковим підрядним реченням ставиться кома.

Вправа 42. Переписати уривок, підкреслити однією рисою сполучники, а двома — сполучні слова. Відповідники підкреслити хвилястою лінією.

1) Чисті та прості звичаї тодішнього народу, свіже тухольське повітря, просторі та здорові хати і ненастанна та зовсім і не надсильна праця — все те вкупі хоронило людей від частих і заразливих хвороб. Зате частіше лучалися каліцтва, рани, на які, певно, ніякий знахар не вмів так скоро і так гарно зарадити, як Захар Беркут. Але в тім усім покладав Захар Беркут головну вагу свого старечого життя. »Життя лиш доти має вартість, — говорив він частенько, — доки чоловік може помагати іншим. Коли він стає для інших тягарем, а хісна¹⁾ не приносить їм ніякого, тоді він уже й жити не варт. Хорони мене, Боже, щоб я колибудь мав статися тягарем для інших і їсти ласкавий²⁾, хоч і заслужений хліб!«. Ті слова — то була провідна, золота нит-

1) Хосен — користь.

2) Ласкавий — з ласки даний.

ка в житті Захара Беркута. Все, що він робив, що говорив, що думав, те робив, говорив і думав він з поглядом на добро і хосен інших, а поперед усього — громади. Громада — то був його світ, то була ціль його життя. Видячи³⁾, що ведмідь та дики⁴⁾ часто калічать худобу й людей у горах, він, ще будиши молодим парубком, задумав навчитися лічити⁵⁾ рани.

2) Довго блукав він по горах і долах, аж поки по році блукання не зайшов до Скитських монахів. Між ними був один, столітній старець, що довгі часи пробував на Афонській горі у греків і читав там багато старих грецьких книг. Той монах умів чудово лічити рани і брався навчити своєї штуки кожного, хто проживе з ним рік у добрій злагоді і покажеться йому чоловіком щирого серця й чистої душі.

І. Франко.

§ 39. ДОДАТКОВІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Додаткові підрядні речення відповідають на запитання непрямих відмінків. Вони пояснюють звичайно присудок головного речення або якийнебудь член головного речення, висловлений дійменником, і стоять найчастіше після головного речення. Основні сполучники і сполучні слова додаткових підрядних речень такі: **що, як, хто, щоб, ніби, нібито, чи**; можуть використовуватися також усі питальні займенники і прислівники.

Напр.: **Як в тумані блуджу, не отямлюсь від сну; що зі мною таке, не збагну, не збагну!..** (Вор.); **Я бачив, як вітер березку зломив.** (Олександрів).

Вправа 43. Переписати і поставити пропущені розділові знаки.

1) Панько почув як щось штовхнуло його в груди й кинуло навznak. (Грін.). 2) Він знав що на дворі не знайде ні патичка ні трісочки. (Борд.). 3) Ану нехай і я почую яку там пісню ти вдереш. (Гл.). 4) Раз вночі прокинувся вітер і угледїть захотів чи ніхто не порушає тиші мертвої гаїв. (Ол.). 5) Горнулася ніч до німої мімоси і подругу ніжно свою обіймала, ласкала і грїла, питала чи її хвилювали коли чи ніколи. (Алч.). 6) І кого весна цілує личко рожами малює тому блиснуть перла з уст. (Пач.). 7) Сказати кожен мусить

³⁾ Видячи — бачачи.

⁴⁾ Дик — дикий кабан.

⁵⁾ Лічити — лікувати.

з нас чи він народу вірний син чи тільки раб похилий він. (Грін.). 8) Тих хто батьківщині служить радий скрізь він похвалить. (Сам.).

§ 40. ОЗНАЧАЛЬНІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

1. Означальні підрядні речення відповідають на запитання означень (який, чий, котрий?). Вони пояснюють який-небудь член головного речення, висловлений іменником, і стоять звичайно після цього члена головного речення.

2. Основні сполучники і сполучні слова означальних підрядних речень такі: що, який, чий, щоб, котрий, а також усі питальні прислівники (де, куди, звідки, коли та інш.).

Напр.: Князь Олег се і Ярослав той славний, що золотим він Києвом владі (Федьк.); Шкода було товариства, школярського життя, шкода шкільних стін, де збігло стільки років і де пережито стільки вражень, добуто стільки знання. (Вас.).

3. При сполучнику що може вживатися займенник третьої особи, що заміняє в підрядному реченні пояснюваний іменник головного речення, напр.: Де ж ті люди, де ж ті добрі, що серце збиралося з ними жити, їх любити? (Шевч.). Це такі квіти, що їх лиш у теплицях тримають.

Вправа 44. Переписуючи, підкреслити підрядні речення і визначити в дужках після кожного речення, які з них означальні, а які додаткові.

1) Хто не знає нашого розкішного Покуття у стіп Карпатських гір, що підносяться буйно, високо і гинуть в далекій синявій мряці облаків? Хто не знає тих швидких потоків, що шумно вискакують з похилин і крутяться жваво по широких зарінках? (Кобр.). 2) Став царевич прислухуватися, що вони між собою розказують. (Стор.). 3) Розповідав мені, як йому добре у діда. Хвалився, що разом з дідом і бабою на лавці обідає і разом вечеряє. Показував сопілку і постільці дублені та онучки черлені та й питався нені, чи вже великий. (Чер.). 4) Петрик ще ніколи не бачив стільки незнайомих очей, що б на нього дивилися. Обминав їх, як вогнистого проміння, від якого паленів і розтоплювався. (Чер.). 5) Приснився сон малій Марусі, що вже у білому кожусі прийшла зима. (Пч.). 6) Стежка, по якій вона йшла, перерізувала ту, кудюю йшли Марко і Голубов. (Грін.). 7) Як

побивалася, куди бігала за той день бідна мати, того й не сказати. (Фр.).

Вправа 45. Переписати і поставити пропущені розділові знаки.

1) Від сорому який нащадків пізніх палитиме заснути я не можу. (Фр.). 2) З-під ярем і з тюрем де був гніт ми йдем на вільний світ! (Вор.). 3) Соняшне проміння врізується в прогалини незвичайно ясними, яскравими ударами від яких запалюється лискучим блиском все. (Груш.). 4) Збившись окрегим гуртком, вони обмірковували свої справи поділялися думками хто куди думає поїхати по школі. (Вас.). 5) Батько оце тільки вернувся з міста і привіз йому дві цукерки і великого-великого бублика, такого великого і товстого що мабуть він був більший од Грицькової голови. (Грін.). 6) Гловень подався прямо до лавки на котрій сидів Коваль. (О. Кон.).

Вправа 46. Переписати, зв'язуючи попарно подані речення в складнопідрядні речення з підрядними означальними реченнями.

1) Він почував себе вже зовсім гарно, стоячи перед свічадом та розчісуючи своє коротке темне волосся та чорну невелику бороду. Борода так гарно облямовувала його повне обличчя. (За Грін.). 2) Вітер розвівав її давно не заплітані чорні коси. В косах декуди стриміли стебла соломи. (За Фр.). 3) Біля дверей він стоїть довго, дихаючи важко й одступаючись. На дверях ще висить мідна табличка з його прізвисьцем. (За Вин.). 4) Хочу я троянди. Вона цвіте в саду. (За Ол.). 5) Понесла буря човен на простір. На просторі свавільний вітер вільний гонить хвилі вдовж і вшир. (За Чупр.). 6) Забудь той час. Життя сіяло в красі з квіток і щастя і пісень. (За Пч.).

§ 41. ПІДМЕТОВІ І ПРИСУДКОВІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

1. Підметові підрядні речення відповідають на запитання підмета (хто? що?). Вони пояснюють присудок головного речення або розкривають значення займенника, що править за підмет у головному реченні, напр.: Здається, ніби на гори впала оксамитова зелена тканина (Неч.). Гей, хто має дар запалює пожегу в душах піснею святою, той засяє над юрбою сонцем з-поза хмар (Вор.).

2. Присудкові підрядні речення розкривають значення

займенника, що править за присудок у головному реченні, напр.: **Який Сава, така й слава** (Нар.). **Це той, що чоботи рипають.** (Вовч.).

У підметових і присудкових реченнях використовуються ті ж сполучники і сполучні слова, що в додаткових і означальних підрядних реченнях.

Вправа 47. Переписати і підкреслити підрядні речення та визначити їх тип.

1) Мово рідна, слово рідне! Хто вас забуває, той у грудях не серденько, а лиш камінь має. (Вороб.). 2) Гей, хто з нами, не з рабами, хто стоптав ганебний страх, — станьмо вкупі й за Україну биймось, биймось до загибуні! (Грін.). 3) Хто в час відродження каменем спить, прав на життя вже не має. (Ол.). 4) Хто захоче щастя мати, всюди зможе відшукати. (Ол.). 5) Справді, пора й година були такі, що можна було залишити всі вчорашні турботи. (Пч.). 6) Човнику тому байдуже, чи хвиля, чи тихо. (Заб.). 7) Аж тут сталося щось таке, чого він ніяк уже не дожидав. (Вас.). 8) Йому згадалося те, що сьогодні трапилось у канцелярії. (Грін.). 9) Тут (у шахті) вічна ніч. Але не та, що після стомленого світу клопітну землю обгорта у ласці тихого привіту. (Черкас.). 10) Йому снилось, ніби в хату серед ночі вбігла коза. (Неч.). 11) Який пастух, така й череда. (Нар.).

§ 42. ОБСТАВИННІ МІСЦЕВІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Місцеві підрядні речення відповідають на запитання обставини місця (**де? куди? звідки?**). Вони пояснюють присудок головного речення або розкривають значення прислівника, що править у головному реченні за обставину місця, напр.: **Нехай гнеться лоза, куди вітер погне.** (Руд.). **Він кидався туди, де горіли лямпочки.** (Любч.).

Основні сполучники і сполучні слова місцевих підрядних речень: **де, куди, звідки, відки, звідкіля.**

Вправа 48. Переписуючи, підкреслити підрядні речення і визначити їх тип у дужках після кожного речення.

1) Не бажав я звить кубельця, **де б у затишку цвіли мир та рай, куди б весельця човник тихо принесли.** (Граб.). 2) Не бійся вражої наруги, — з святим огнем лети туди, **де панування скрути, туги та віковичної біди.** (Стар.). 3) Туди, **де образи, кохані, — душа окрилена летить.** (Ол.). 4) Втечу в

ліси, в степи, в простори, куди в журбі я біг колись. (Ол.). 5) Ми не знали, відки вони прийшли до нашого села. (Фр.). 6) Сидить під вікном небога і в кватирочку глядить в поле, де дорога. (Бор.). 7) Поза тихий за Дунай, де мій сокіл пробуває, лети, гадко, в чужий край. (Шашк.). 8) Нісся місяць ясним небом там, де зоря ясна; летів хлопець чистим полем, де дівчина красна. (Шашк.). 9) Кому що завгодно купити, так і знає, куди вдаритись, де чого шукати. (Свид.).

Вправа 49. Переписати і поставити пропущені розділові знаки.

1) Піду, піду, помандрую куди глядять очі. (Заб.). 2) Де багато господинь там хата не метена. (Барв.). 3) Де пісками кінь летить голови там не приклонить під шатро серед пустинь. (Бор.). 4) Не скрізь там вода куди хилиться верба. (Нар.). 5) Куди дерево підрубане туди воно й падає. (Нар.) 6) Йдуть люди добрі туди відкіля прийшли. (Кв.). 7) Тоді, хвиле, неси з милим куди вітер віє. (Шевч.). 8) Де був м'якший сніг або ярк там вони грузли а де твердіший ішли пішки. (Грін.).

§ 43. ОБСТАВИННІ ЧАСОВІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Часові підрядні речення відповідають на запитання обставини часу (**коли? відколи? доки?**). Вони пояснюють присудок головного речення або розкривають значення прислівника, що править у головному реченні за обставину часу. Сполучники і сполучні слова часових підрядних речень можна поділити на 4 групи.

1. **Коли, як,** — показують одночасність або послідовність дій головного і підрядного речень, напр.: **Ганна і Дмитрій в середині червня,** — тоді, коли не тільки виноградом, але й абрикосами не пахтить наш степовий південь. (Хв.). **Коли врешті показався Рустем, Джіяфер зразу налетів на нього.** (Коц.).

2. **Відколи, з того часу як, після того як** — показують, з якого часу починається дія головного речення, напр.: **З того часу, як жеңився, я ніколи не журився.** (Котл.).

3. **Поки, доки, аж поки, аж доки** — показують, до якого часу триває дія головного речення, напр.: **Доки принесли того човна, Ганну вже геть-геть замчало.** (О. Кон.).

4. **Тільки, як тільки, тількищо, тільки но, щойно, ледве, лише, скоро** — показують, що дія головного речення почи-

нається негайно за дією підрядного речення. При цих сполучниках у головному реченні може бути відповідник як, напр.: **Мені ледве встигли промити рану, як густо зацоكتіло над дахом (Любч.). Скоро уздріли гостей вони, юрбою вийшли назустріч. (Потєбня).**

Вправа 50. Переписати, ставлячи замість крапок відповідні до змісту часові сполучники і сполучні слова.

1) Не щєбєчи, соловейку,... сонце пригріє; не щєбєчи, малюсінський,... вечоріє. (Заб.). 2) Уже третій день,... ревує гарматні бої над околицями Медвина. (Кос.). 3) ... житимє народ, їх світлий образ сонцем будє і в день весни, і в ніч негод. (Ол.). 4) ... живуть думки в душі моїй, про тебе, нєнько, думати не кину. (Сам.). 5) Довго старша сестра уговорувала царя і скребла моркву, ... він не згодивсь та набрав знов військo. (Стор.). 6) Сперщу,... видно було, він їхав шляхом. (Грін.). 7) П'ять літ минуло,... Ратиця оженився (Борд.). 8) ... надійде лист, зараз можна почати роботу. (Коц.).

§ 44. ОБСТАВИННІ ПРИЧИНОВІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

1. Причинові підрядні речення відповідають на запитання обставини причини (**чому?**) і пояснюють присудок головного речення. Основні сполучники в них: **бо, бож, тому що, через те що, тим що, що, а що, а як**, напр.: **Одного разу сиділи на постелі, бо мама пішла по воду — добрий кусень від хати, — а вони перебирали квасоллю. (Коб.); Блискавко гнівна! Ти люба мені тим, що крізь темряву ночі кидаєш стріли свої вогняні і, розтинаючи хмари грізні, блисками радуєш очі. (Вор.).**

2. При складених сполучниках **тому що, через те що, тим що** кома ставиться або перед сполучником в цілому або перед **що**, залежно від того, де робиться павза при вимові.

3. Сполучник **бо** іноді ставиться в середині підрядного речення, після першого повнозначного слова, напр.: **Весь фльот неначе поспішивсь, мавки бо стали човни пхати. (Котл.). Спи ж, мій малєсєнький, пізній бо час. (Укр.).**

4. Підрядні речення з сполучниками **а що, а як** завжди стоять перед головним реченням, напр.: **А що у Франка не було грошей на підводу, то жандар, ще слабого, в літню спеку, погнав його до Коломиї пішки. (Коц.).**

§ 45. ОБСТАВИННІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ МЕТИ

Підрядні речення мети відповідають на запитання обставини мети (для чого?). Вони пояснюють найчастіше присудок головного речення. Основні сполучники в них: **щоб**, **для того щоб**, **аби**, напр.: **Єней поклони бити став, щоб із блакитного Феб неба йому всю ласку показав.** (Котл.).

Коли головне і підрядне речення мають спільний підмет, то здебільшого він не вживається в підрядному реченні, а за присудок підрядного речення править інфінітив, напр.: **Гей, Богдане, гей, Богдане, славний наш гетьмане! Нащо віддав Україну Москві на поталу? Щоб вернути її честь, ляжем головами, назовемся України вірними синами!** (Чуб.).

Вправа 51. Переписати, ставлячи пропущені розділові знаки. Визначити типи підрядних речень (в дужках після кожного речення).

1) Почав збирати ягоди **щоб** їх дати потім Зоні. А Зоня, почервоніла, сховалася за корчі: не хотіла **щоб** Дорош її бачив. (Мак.). 2) Все посірило, посивіло і пригасло, але ненадовго бо незабаром почало, як то кажуть, на світ благословляться. (Григ.). 3) Доні розкішних долин прославлять в піснях твій загин але без сльози на очах аби не зневажить твій прах. (Стар.). 4) Тому душа моя ридає і квилить що встане день ясний, а з ним людськії муки. (Черк.). 5) Спинився я тому що добирав у пам'яті своїй доречних співів. (Укр.). 6) Заводська молодь уїдливо домагалась **щоб** Юрко читав їм лекції. (Хв.). 7) Мати і тато все гримають **щоб** не читала **щоб** світла не палила... (Тоб.). 8) Він заговорив зі мною через те що бачить як ненормально я живу. (Вин.). 9) Грицько часто дивувався чого це і Семен, і його мати все такі похмурі і одного разу спитавсь про це в матері (Грін.). 10. Воно, чорнобривеньке, мабуть, не помалу змерзло бо щічки ті круглесенькі сині-сині, оченята карі повні слізок. (Тесл.). 11) Що було свято то вечерю готувала Агнешка особливо розкішно. (Марк.).

§ 46. ОБСТАВИННІ СПОСОВОБІ РЕЧЕННЯ

1. Підрядні спосовові речення відповідають на запитання обставини способу — **як?** Визначаючи міру, вони відповідають також на запитання **скільки?**

Ці спосовові речення, показуючи, як відбувається дія,

пояснюють присудок головного речення або розкривають значення прислівника, що править у головному реченні за обставину способу.

Основні сполучники та сполучні слова, що з'єднують способове підрядне речення з головним, такі: **що, аж, що аж, щоб, щоб аж, скільки.**

Приклади: а) Ноги грузнуть, аж в постолах лящить. (Коц.). Вигострю, виточу зброю іскристу, скільки достане сили мені й хисту. (Укр.).

б) Він ішов швидко, аж спотикався раз-у-раз.

2. До групи способових речень належать також порівняльні. Порівняльні способові речення можуть стосуватися до будь-якого члена головного речення, який вони з чимось порівнюють.

Основні сполучники й сполучні слова в них такі: **як, наче, неначе, мов, немов, ніби, буцім, що.** Ці сполучники у головному реченні можуть мати відповідник так.

Приклади: Як сонце у надрах і моря й землі пробуджує твори живуці, так ріднее слово у рідній землі викликає сили немруці. (Стар.).

3. Підрядні порівняльні речення дуже часто бувають неповні, зводячись нерідко навіть до одного слова — із сполучником, напр.: Аж ось на шпилі на гострому, сірому камені блиснуло щось, наче племінь. (Укр.). Там степ німий простягся геть розлогий, неначе спить у тяжкім сні. (Пч.).

4. Окремий тип підрядних порівняльних речень становлять ті, що вживаються при другому ступені порівняння прикметників або прислівників. Вони не відповідають на запитання як?

Основні сполучники в цих реченнях такі: **ніж, аніж, як.** Ці підрядні речення здебільшого бувають неповні, наприклад:

Ти, Грицьку, більш, ніж я, учився в школі. (Гул.).

Вправа 52. Переписати, підкреслюючи однією лінією підрядне речення, а двома — сполучники, сполучні слова й відповідники.

1) Вона з мечем в руках боролась, як орлиця, із ран її лилася кров. (Ол.). 2) Вона стільки знала Шевченків життєпис, щоб відчутти всю силу того почування. (Грін.). 3) Вода бігла прудко, і колоду понесло так, що аж закрутило. (Грін.). 4) Вершки сосен шумлять, ніби потихеньку, ледве чутно

розмовляють щось. (Борд.). 5) А туман, неначе ворог, закриває море. (Шевч.). 6) Випадком сталося так, що вернувся він раніше. (Грін.).

Вправа 53. Переписати, підкреслюючи підрядні речення і представляючи пропущені розділові знаки. Визначити тип підрядних речень.

1) Як мрію чистую з найкращих мрій я заховаю в серці Україну і мрія та як світище ясне шляхом правдивим поведе мене. (Сам.). 2) Згинуть наші вороги як роса на сонці запануєм брата знов у своїй сторонці. (Чуб.). 3) Українське військо мов з могили встало загриміло в бубни в сурмоньки заграло. (Ол.). 4) Давноминуле так і стоїть перед очима неначе діялось учора. (Марк.). 5) Я так привик од'їздить часто на заробітки що мені аж мило оце. (Тоб.). 6) Вдарить у бандуру здрібненька заграє козачка чи думку аж згадати мило. (Шашк.). 7) Як завтра день угледять люди як зійде сонце золоте так Україна жити буде так наша мрія процвіте. (Ол.). 8) В хаті було так ясно що баба Грициха бачила кожний палець Іванків. (Стеф.). 9) У нашім раї на землі нічого кращого немає як тая мати молодая з своїм дитяточком малим. (Шевч.). 10) Краще в ріднім краї милім полягти кістками, сконати ніж в землі чужій ворожий в славі й шані пробувати! (Вор.).

§ 47. ОБСТАВИННІ УМОВНІ РЕЧЕННЯ

1. Підрядні умовні речення відповідають на запитання обставини умови (**при якій умові?**). Вони пояснюють присудок головного речення.

Основні сполучники й сполучні слова: **якщо, коли, як, якже, якби, коли б**. Відповідником може бути **то**. Напр.: **Може б ще сиділа та думала, якби не засичав окріп.** (Мирн.). **Не страшне плескання вод у млі, аби (корабель) подальш заїс мене від рідної землі.** (Граб.).

Вправа 54. Переписати, підкресливши підрядне речення один раз, а сполучники, сполучні слова й відповідники в головному реченні — двічі.

1) Коли хочеш ти читати, то мене повинен знати, бо коли мене не визнаєш, то нічого й не вгадаєш. (Нар.). 2) Ой, коли б я зозуленька, то я б крильця мала, я ж би тую Україну кругом облітала. (Нар.). 3) Як не будеш спати, не пущу гуляти, ні до зайчиків в лісок, ні до рибок на ставок.

(Ол.). 4) Води ще побільшало. Якби ще на пів аршина піднялась утору, то полилась би через греблю. (Грін.). 5) Я й не відмовлю вам ні єдиного слова, якщо ви будете так зомною говорити. (Грін.).

Вправа 55. Переписати, вставляючи — замість крапок — сполучники і ставлячи, де треба, пропущені розділові знаки.

1) Як кров, ми душі віддамо своїй землі і край заллем незнаною красою приспим в серцях свої жалі, жалі і рани після бою. (Ол.). 2) Що холод сонце огнем розлилось; що розум серце полюбить когось?! (Ол.). 3) хочете я вам зараз прочитаю ту повість по-українськи. (Пч.). 4) Недаром в таку годину неділя або яке свято хлібороби виходять на поле хліба обдивляться. (Мирн.). 5) мені черевики, то пішла б я до музики. (Шевч.). 6) А ні, то я піду доленьку шукати. (Шевч.).

§ 48. ОБСТАВИННІ ДОПУСТОВІ РЕЧЕННЯ

Підрядні допустові речення відповідають на запитання **не зважаючи на що?** і окреслюють дію, яка на перший погляд суперечить дії головного речення або обмежує її.

Основні сполучники й сполучні слова: **хоч як, як не, хай, нехай, дарма що, не зважаючи на те що.**

За відповідники часто правлять у головному реченні протиставні сполучники (але, а, та тощо). Напр.: **Хоч як тужитиме моє серденько, а я всіхнуся.** (Вовч.). **Нехай прокляті ми і світом позабуті, ми ломимо скалу, рівняєм правді путі** (Фр.). **Кобза, як не випинав баньки, щоб розгледіть молодих, не розгледів.** (Стор.).

Вправа 56. Переписати, підкреслюючи підрядні допустові речення і ставлячи пропущені розділові знаки. Двічі підкреслити сполучники й сполучні слова підрядних допустових речень та відповідники у головних.

1) Сумно бабі Тимчисі було хоч сонце як рідна мама розігрівало старі кості. (Стеф.). 2) Хоч і сусіди були Грицько та Семен але ніяк не могли поладнати. (Грін.). 3) Тим часом учитель власноручно порався коло пообпадалих шпарин на стінах та на грубі і, закативши рукава за лікті, щиро примазував рудою й білою глиною, зовсім не зважаючи на те що така праця ані трохи не відповідала його вчительським обов'язкам. (Грін.). 4) Хоч як далеко погляд розбігав-

ся та все по рівній він котивсь землі (Фр.). 5) Нехай останній промінь згас самі запалимо вогні і в стумі витворимо дні. (Чум.). 6) Хай буря грає я сміюсь з новою піснею не-сусь. (Пач.).

§ 49. ВІДНОСНО-НЕЗАЛЕЖНІ ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Відносно-незалежні підрядні речення стосуються не до одного якогонебудь члена головного речення, а до головного речення як цілого. Через це вони не мають спеціальних запитань, за якими їх можна було б визначати. За змістом вони звичайно показують дію, що є наслідком дії головного речення. Основні сполучники і сполучні слова, що еднають їх з головним, такі: так що, що.

Кому перед що в сполучнику так що відносно-незалежних підрядних речень не ставлять. Напр.: Жайворонки кидають пісню дзвінку, металеву й капризну, так що вухо ловить і не може зловити її переливів. (Коц.). Ті шлейки, нові, блакитні, з срібними клямрами, притягували до себе заздрісні погляди парубоцтва та приязні дівоцтва, що приємно лоскотало пиху власникові тої чудової новомодної речі. (Коц.).

Вправа 57. (З різними реченнями). Переписати подані уривки. Усі підрядні речення підкреслити однією лінією, позначивши в дужках після кожного з них, до якого типу воно належить. Сполучники, сполучні слова та відповідники у головних реченнях підкреслити подвійною лінією.

1) Був він син Паволоцького попа, по прізвищу Чепурного, учився в Київській Братській школі і вже сам вийшов був на попи. Якже піднялись козаки з гетьманом Остряницею, то й він устряв до козацького війська, бо гарячий чоловік був Шрам і не всидів би був у своїй парафії, чуючи, як ілється рідна йому кров за безбожний глум польських консистентів¹⁾ і урядників над українцями. Тоді бо дійшло безладдя в Польщі до того, що робив усякий староста, усякий ротмістр, усякий значний чоловік, що йому в божевільну голову прийде, а найбільш із народом неоружним, з міщанами і хліборобами, котрі не мали жадного способу супроти його стати.

2) Була то колись благочестива пані Ганна Гугеливичів-

¹⁾ Консистенти—польські вояки, розквартировані стало на Україні.

на, що подарувала на Братство свій двір із садом; і на тому то дворі гетьман Сагайдачний церкву збудував і монастир Братський з школами устроїв, щоб теє Братство дітей козачих, міщанських і всяких учило, людям у темноті розуму загинути не давало.

3) Що тільки в Біблії прописано, усе чернець той, мов живе, списав скрізь по монастиреві. То ж святе саме по собі, а то таки й наше козацьке лицарство було там скрізь по огряді помальоване, — щоб народ дививсь та не забував, як колись за батьків та за дідів діялось.

П. Куліш.

Вправа 58. (На повторення). Переписуючи, поставити, де треба, пропущені розділові знаки.

1) Я лежу з книжкою на ліжку хоч більше думаю ніж читаю. До екзамену оставалося мало і всю оту купу книжок я знав вже розказати од палітурки до палітурки проте далеко заходить од них було якось боязко немов мали вони втекти од мене. Та й марилося якось охітніше коли лежали вони перед очима: не з чого іншого як тільки з них будував я мости по яких лагодився піти од батькової мужицької хати в ту країну де як кажуть усі кози ходять у золоті. Розгортаєш то одну то другу книжку звиряєш як скупий свої скарби чи все на своєму місці чи не забув часом чогонебудь. Тоді — книжку на груди очі заплющив і шугнув як крилами в такі хмари що й голова піде обертом.

2) Півроку як учителює вже Вова а й досі ще не познайомився з місцевою інтелігенцією якої поблизу було не мало. Давно хотів і збирався він зробити це та все чогось не виходило так. Таку вже мав Вова вдачу: походить по своїй самотній кімнаті помарить і подумає що йому неодмінно пора вже зійтися з освіченими людьми навіть одягнеться щоб зараз і йти до доктора а вийде на вулицю — передумає та й поверне до урядника або до сільського адвоката Муляра.

3) Сьогодні в народній чайні одбудеться перша народна читанка і всі місцеві освічені люди мають там бути; він, Вова, повинен теж піти туди бо він же народний учитель. Навіть піп сьогодні стидив його що таке діло робиться без участі сільського вчителя; він же обіцяв і познайомити Вову з учасниками просвітнього гуртка. Хоч була вже година йти та Вові чогось хотілось ще посидіти у своїй хаті

коло маленької лямпочки та помарити як то воно все вийде що він буде казати що йому скажуть.

Ст. Васильченко.

§ 50. РОЗГОРНЕНЕ СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

1) Розгорненим складнопідрядним реченням зветься таке, що складається з трьох і більше простих речень. В таких випадках речення можуть зв'язуватися між собою різними способами. Найголовніші з них — супідрядні і ступеневі зв'язки.

2) При супідрядному зв'язку всі підрядні речення залежать безпосередньо від головного, напр.: **В клубах диму писав щось, чого ніколи не повинно побачити стороннє око, тільки для себе, аби задовольнити потребу.** (Коц.).

3) Якщо всі супідрядні речення однотипні і всі стосуються до того самого члена головного речення, то вони зветься **однорядними супідрядними реченнями.**

4) Між двома однорядними супідрядними реченнями не ставлять коми, якщо вони зв'язані між собою еднальним або розділовим сполучником. Напр.: **Алі здавалося, що ті очі пірнули в його серце і він поніс їх з собою.** (Коц.).

5) Ступеневий зв'язок полягає в тому, що з головним реченням пов'язується одне підрядне речення (підрядне речення першого ступеня), від нього залежить друге підрядне речення (підрядне речення другого ступеня) і т. д., напр.: **Голос його не раз піднімався і гудів, мов би хто на церковний дах раптом висипав великий міх каміння, що торохтить, донизу котячись.** (Фр.).

6) Супідрядний і ступеневий зв'язок може поєднуватися в одному реченні. Можуть поєднуватися в одному реченні також підрядний і сурядний зв'язок.

Вправа 59. Виписати окремо складні речення з супідрядністю, окремо — ступеневим, окремо — з мішаним зв'язком. Підрядні речення першого ступеня підкреслити однією лінією, другого — двома, третього — хвилястою лінією.

1) Може там, де піраміди по пустинях вік стоять, де піщані краєвиди сном безмрійним міцно сплять; там, де Нілу чисті води ллються в жовтих берегах, — слід торішньої господи найде знову кожен птах. (Черн.).

2) Хто свою віру, хто край свій покине, хай той без ро-

ду на чужині згине, згасне його око, душа почорніє, замре його голос, серце зотліє. (Метл.).

3) Здоровий нормальний національний рух завжди свідчить, що серед даного народу розпочалася жива духовна робота, що він почав жити свідомим життям, що він поважає самого себе. (Єфр.).

4) Вона любила осінню пору, коли повітря таке прозоре, що гори, здавалось, зсувались і стояли, як стіни храму. (Коц.).

5) Вона любила холодні осінні ночі, повні місячного сяйва, коли ревіли в далеких горах олені та справляли смертельні бої, а гірські ліси, як море, котили чорні хвилі, по яких пливла, неначе човен з вітрилом, біла церковця. (Коц.).

6) Коли над нивою мою ударить грім, та над землею стовпи наставить вихор пилу, та зрідка блискавка змарнілу осяє землю де-не-де, і дощ силенний упаде, радію я, бо знов прогляне веселе сонечко і встане умита Божою росою, сповита новою красою стомлена нивонька моя. (Манж.).

7) Що ж більше всього її захопило, це тая тиша, що панувала безмежно серед цієї прозорої блакиті довкола, неначе у воді, і що, здається, сама себе слухала, і котру навіть не розбивало ні гавкання собак на селі ні порскання коней на пастовинні. (Григ.).

8) Став куща свого глядіти, щоб, як тільки зацвіте, ту ж хвилиночку вхопити в руку диво золоте. (Щог.).

9) Не дивлячись на те, що Олаф сам сказав, що не треба нічого про неї говорити, що він говорив це цілком щиро, що сам бачив всю нікчемність своєї роботи, він все ж таки настрожено бігав очима, ждучи моєї оцінки. (Вин.).

10) Мачуха виганяла вперті кури з великим криком, а брати стояли мовчки коло жовтої величезної груби, на розі котрої було чорне місце, де палилися ввечорі замість ляmpi скалки, а дим ішов у малий чорний димар, що із стелі звисав над сим місцем. (Мак.).

11) Взагалі було сим разом виімково дуже мало людей, бо день був надто гарячий, а крім того, вже зближався полудень. (Борд.).

12) Коли живеш на світі гарно, то не бажай ще краще.

жить, бо з заздрюю ізгинеш марно, а доля од тебе збіжить.
(Біл.).

Вправа 60. Переписати, ставлячи пропущені розділові знаки.

1) Підстаркувата вже Зоя швидким кроком ішла дорогою що стелилася полем і від часу до часу оглядалася чи не йде хто за нею. Кукурудза вже пряла шелестіла між собою обережно ніби переповідала що діялось, а загони з білим хлібом колихались ритмічно, виблискуючись ніби жовті води, ждали руки й серпа або коси. Де-не-де обзивався перепел а з густої конюшини, потопаючи в ній по вушка, похололиво вистрибував високими скоками заєць і перебігав у інші місця.

2) Старий Костин чи радше як його в селі звали Константин держався від селян далеко дарма що був і сам мужиком. Не лише тим держався він від них далеко що мешкав у віддаленні від села самотно посеред своїх піль а й тим що майже жадного товариства не любив. Ані сам не любив до людей заходити частіше в хату ані в себе не любив нікого приймати. Це послідне робив з деяких для нього важних причин. Раз — його жінка з котрою хоч і добре й у згоді проживав була негарна і ладу в неї в хаті не було як у других жінок і він не хотів щоб те з людей хто бачив а подруге — був він забобонний і як йому здавалося знав багато деяких речей про котрі не міг і не любив з сільськими говорити і не довіряв їм.

3) Як Калина Майстрюкова, вбога вдова по Михайлі Майстрюку, закупила за тяжко зароблений гріш собі теличку чорнуху-лиску яку назвала так бо була вона чорна як ворон а лише чоло мала біле мов маленькою панською хустиною покрите то ніхто не був би сподівався що за чотири-п'ять років виробиться з неї замашиста, поважна корова з волом якої не посоромився б і найкращий бик у громадській череді.

О. Кобилянська.

Вправа 61. Нарисувати схеми кожного розгорненого складного речення, що їх подано у попередній вправі (ч. 59).

§ 51. БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

1. Безсполучникові складнопідрядні речення можуть мати ті ж значення, що й сполучникові, тільки виявляють їх з меншою чіткістю. Напр.:

а) вони можуть мати значення додаткове: **Пам'ятаю: були добрі морози.** (Тесл.).

б) значення означальне: **На світі є такі пани: без діла сотні всюди сують, а за недогарок вони людей і лають і мордують.** (Гл.).

в) значення часове: **Иду повз її двір, сльозою вмиваюся — вона мотки вішає, мене не бачить.** (Барв.).

г) значення причинове: **За старших синів і чутки нема: може, що й пишуть паничі, та пані не каже.** (Вовч.).

д) значення умовне: **У товаристві лад — усяк тому радіє.** (Гл.).

е) значення наслідкове: **Сонечко світить, гріє, а не пече: не душно, не млосно.** (Кон.).

2. Безсполучникові складнопідрядні речення найчастіше вживаються в усній мові і в тих літературних творах, що побудовані як розповідь дійової особи.

3. В безсполучникових складнопідрядних реченнях, що мають додаткове, означальне або причинове значення, звичайно ставиться між простими реченнями двокрапка. В інших безсполучникових складнопідрядних реченнях ставлять між простими реченнями риску, подеколи — кому з рискою.

Вправа 62. Переписуючи, розставити пропущені розділові знаки, визначивши (після кожного речення в дужках) характер зв'язку між простими реченнями, що входять у складне.

1) Вугілля кожний шматок сяє-блищить сила шахтарських кісток в ньому горить. (Черк.). 2) Ой, не лізь, дядьку, в панські хорони там не чувати дідівської мови. (Метл.). 3) Про гетьмана чи про гайдамаку дід заспіває, в бандуру заграє плаче бандура мов оживає. (Метл.). 4) Сім'я її заможна була колись старий батько по чотири паровиці у Крим по сіль водив хазяйство чимале було хата гарна велика. (Грін.). 5) Послав їм Господь на втіху одного тільки синка Павлусем звали. (Стор.). 6) Наша розмова як полова не чіпай лежить дмухни летить! (Кроп.). 7) Розділять нас

горами високими лісами густими ріками глибокими не побачимось ми сестриченьки на цьому світі! (Тоб.). 8) Боліли плечі боліла спина цілий день носив рейки. (Хв.). 9) Глянь-те сонце має золотим крилом. (Ол.).

Вправа 63. Перетворити подані сполучникові складнопідрядні речення на безсполучникові, опустивши підкреслені сполучники. Розставити потрібні розділові знаки.

1) Подаймо їм велику розвагу, скажім і докажім, **що** ми бійці самі. (Укр.). 2) І що хочу, те зроблю, **бо** я сміливий і дужий. (Вор.). 3) **Коли** обжилися вкупі, огляділися, Павла Андріївна невдоволена стала. (Вовч.). 4) На порозі осяяна світлом стояла якась молодиця, й йому здавалося, **що** то Марія. (Коц.). 5) **Коли** ведеться йому, може кинутись у воду і, ризикуючи життям, рятувати другого. (Вин.). 6) Так тихо, **що** навіть калатання серця видається глухим стукотом молота по чомусь м'якому. (Коц.).

§ 52. ВІДОКРЕМЛЕНІ СЛОВА І ЗВОРОТИ

Якщо якийнебудь другорядний член речення має особливе значення для мови і повинен бути виділений, то він (сам або з залежними від нього словами) може бути вимовлений з підкресленою інтонацією і з павзами перед ним і після нього. Так вимовлені слова і звороти звуться відокремленими словами і зворотами. Відокремлені слова і звороти вимовою і виділеністю з-поміж інших членів речення наближаються до підрядних речень. Відокремленню слів і зворотів сприяє зсування їх із звичного місця, обтяженість їх залежними словами і т. ін.

Відокремлюватися можуть означення, висловлені прикметниками (відокремлені прикметники) або дієприкметниками (відокремлені дієприкметники і дієприкметникові звороти), прикладки, обставини, висловлені дієприслівниками (відокремлені дієприслівники й дієприслівникові звороти), нарешті, обставини, висловлені іменниками або прислівниками.

Приклади:

1. **Колись в хороми я зайшов, давно покинуті панами, і ряд покоїв перейшов, набитих зерном та мішками.** (Щог.).

2) **Не вбираючися, босий, він тихенько вискочив з вікна, притримуючися за гнучку гілляку груші.** (Груш.).

На письмі відокремлення звичайно позначається комами з обох боків відокремленого слова чи звороту.

§ 53. ВІДОКРЕМЛЕНІ ПРИКМЕТНИКИ І ДІЄПРИКМЕТНИКОВІ ЗВОРОТИ

Означення, висловлені прикметниками або дієприкметниками, відокремлюються при таких умовах:

1. Якщо вони стоять після означуваного іменника і обтяжені залежними словами, напр.: **Назустріч полетіли комахи, подібні до гедзів, тільки сизі.** (Багр.).

2. Якщо два або більше означень стоять після означуваного іменника, особливо при наявності ще одного означення перед цим іменником, напр.: **Од іскристого погляду, од її голосу, свіжого та дзвінкого, так і ззився Чіпка.** (Мирн.).

3. Якщо означення хоч і стоїть перед означуваним іменником, але має в собі причиновий, умовний або допустовий характер, напр.: **Переляканий грудкою, чи кущиком, чи, може, дійсно якимсь випадковим і теж переляканим звіром, молодий норовистий кінь носив просто полем, ріллею.** (Любч.).

4. Якщо означення стосується до особового займенника, напр.: **Не плач, не ридай, за мною, молодим, ручок не ламай.** (Руд.).

Вправа 64. Переписуючи, поставити потрібні розділові знаки.

1) У сяєві ночі на кручі стрімкій смерека лежить у могилі м'якій повалена громом на вічний спокій. (Мак.). 2) Стомлена спечена пилом пририта журиться нива дощем не полита. (Манж.). 3) По ліву руч Дністра вкритого величезними крижинами немов горами кришталю нанизані села одно за одним одно одного більше немов намисто на нитці. (Марк.). 4) О де краса моїх пісень палких як май ясних як день? (Алч.). 5) Ось він високо над нами — стяг освячений в боях... (Грін.). 6) Народним лицарям уславленим боями зриваймо радісно квітки. (Ол.). 7) Рідний степ широкий вільний пишнобарвний і квітчастий раптом став перед очима. (Вор.). 8) Процвітала рожа супроти вікна запашна та гожа пишна та рясна. (Граб.). 9) Як в чарці налитій до краю вже місця й для каплі нема душа переповнена щастям частенько буває німа. (Дн.). 10) Йй весело старій так легко наче вона помолодшала. (Коц.). 11) Пригнічений думками окутаний клопо-

тами він сидів суворий сумний. (О. Кон.). 12) На галяву вискакує з гущавини сарна і зачарована чудовим концертом зупиняється витяга цікаву мордочку до кривавої смуги обр'ю. (Коц.). 13) Шука лежить на своїм місці обернена мордою проти води і не бачить нічого. (Фр.).

Вправа 65. Переписуючи, поставити підкреслені означення, висловлені прикметниками або дісприкметниками, після означуваних іменників.

1) Де-не-де покажеться дубовий лісок, а даліше тягнеться незмірена оком рівна просторінь орного поля. Там бачиш широкі лани, вузькі з високими межами ниви. (Кобр.). 2) Понад греблею росли густі, високі, зелені та кучеряві верби. (Неч.). 3) Їх листя дрижить неспокійно, а граціозні легкоповигинані пні приманюють до себе ніжністю та білістю, мов русалки. (Коб.). 4) Знову, знову неспокійний свище вітер бурновійний, розганяє мертвий тлін. (Чупр.). 5) Скрізь панувала строга, в собі замкнута тиша, і тільки в долинах розбивалася шумом піниста сваволя потоків. (Коц.). 6) **Вузенькі, майже не видні стежки в'ються між золотистою пшеницею та шовково шелестячою кукурудзою.** (Коб.). 7) Найкращим місцем для школярських зборищ була Маріївка, закинутий у гаю, поблизу озера, хуторець. (Вас.). 8) Сумом душа оповита стомлені вії примкнула. (Вор.) 9) **Повний жаху й здивування, чую я пророкування тайний духів невідомих.** (Чупр.). 10) Один ще змалку вдатний Шпак у Щиглика співаць навчився. (Гл.). 11) **Худокосте, захмарене дідове лице ясніло сивим, гей*) вишневий цвіт, волоссям.** (Чер.). 12) По всіх кінцях городка дівчата співали зовсім не аранжованих і все таки надзвичайних народних пісень. (Хв.).

Вправа 66. Перепишіть, поставивши означення, висловлені прикметниками або дісприкметниками, перед означуваними словами.

1) Я раптом побачив далекі зелені гори, залиті радісним сонцем. (Коц.). 2) Перехиляюся за стіну і сміюсь до дитини. Воно, кучеряве, з нечистим носом, золотить сонцем голі коліна і, ссучи помаранчу, сміється до мене. (Коц.). 3) Не продасться справжня ліра, повна гніву, повна сліз. (Чупр.). 4) Вся країна, повита красою, зеленіє, вмивається дрібною росою. (Шевч.). 5) Простора хатина, чепурно вибілена, тепла та ясна, тиха та щасна, війнула на нього якимсь теплим духом. (Мирн.). 6) Чорні, закурені стояли там будинки, суворі та

*) Гей — як.

непишні. (Укр.). 7) Через дві-три хвилини пара поганеньких мужичих коней, запряжених у віз, під'їздить до рундука. (Грін.)

Вправа 67. Перепишіть, підкреслюючи відокремлені означення і ставлячи розділові знаки там, де їх пропущено.

1) На горбку здіймався темний дерев'яний костьол залитий увесь осіннім ясним соняшним промінням. Струнки ялинки на цвинтарі, поруч біленька хатка ксьондза вся обвита диким виноградом а коло неї садок — усе це панувало над бідною околицею; далеко розкинулися села — по кілька темних закурених, небілених хат що витяглися в одну перію — а далі долинки, болотяні канали повні бурої торф'яної води й знову бідні селяця без дворів, без садків та живущої зелені. Тільки далеко, верстов за п'ять, видно великий сад; огорожа круг його подекуди розвалилась, величезна брама з левами (або краще з одним левом, бо другий давно впад і розбився на шматки) відкриває вид на старий дім побудований стилем ренесанс. В одній частині його ще, видно, живуть, друга половина напіврозвалена: даху нема, держиться ще тільки зграбний, як дивитись здалека, портик; коло двора та саду видно довгу перію якихсь немов із карт зроблених хаток на один поверх — то житла наймитів панських.

2) Пара степових коників миршавих волохатих бігла хутко; дзвоник нерівно брязкав, неначе з переляку здригавсь. Поштар скорчився у передку, а позаду він, Іван Петрович замучений, побитий дорогою згорбився увесь засипаний снігом підскакував, як штовхалися колеса об мерзлу землю.

3) Він вийняв хустку, обтерся, зняв бриля, і видно було молоде лице горде хороше з чорними очима тільки страшенно бліде і не то що бліде, а кольору арештантського жовто-зелено-сірого. Велике густе волосся одкинута назад відкрило його білий лоб; вусики і тількищо проросла борідка ще більше білили лице.

4) Стародавній будинок, палац княгині, з великими левами на стовпах коло брами з колонами на ганку убраному квітками і диким виноградом сумно стояв. Двоповерховий він клався з цілого дерева, все на ньому було важке.

Дм. Маркович.

§ 54. ВІДОКРЕМЛЕНА ПРИКЛАДКА

Прикладка в реченні відокремлюється комами:

а) коли вона має залежні слова, напр.: **Рибалонька, мистець усе в воді ловити, бажаючи поймати в'юнів, в болото вершу засторчив.** (Греб.).

б) коли при ній повторюється прийменник, напр.: **За річкою, за Дунаєм, козаченько конем грає.** (Нар.).

в) коли прикладка стосується до особового займенника, напр.: **Ви на мене, Кармелюка, всю надію майте.** (Нар.).

Якщо прикладка особливо виділяється інтонаційно, якщо треба, щоб її не сплутали з однорядним членом речення, на письмі виділяють її не комами, а рисками, напр.: **Старі гомонять під ворітьми, а в Маланки звичайні гості — думи.** (Коц.). В таких випадках на місце риси можна поставити тобто.

Крім того відокремлюється прикладка, зв'язана з реченням за допомогою сполучників **або, чи, тобто**, а якщо вона має відтінок причиновості, то і при сполучнику **як**. Напр.: **Не шкодить таку річ і записати, бо се не казка, а билиця, або бувальщина, сказати.** (Шевч.). **Венера, як правдива мати, для сина рада все оддати.** (Котл.).

Вправа 68. Переписати, вставляючи в речення прикладки, дані в дужках (відповідно їх узгоджуючи). Поставити при цьому потрібні розділові знаки.

1) Сей взяв осиковий дрючок і заховався за куцок, наваживсь бити ужаку (Здоровая ломака). (Біл.). 2) Йому й байдуже, хто на возі... Коли зближається — аж то Кіндрат. (Всесвітній кум і сват). (Гл.). 3) Тоді лінгвіст ударив себе по колінах і почав запевняти, що йому є прямий сенс піти до зубного лікаря. (Він — мужчина в золотому пенсне). (Хв.). 4) Під молотьбу пшшов я на поденщину до одного з них. (Глива Петро). (Тесл.). 5) Соловейко під млюю ночі розливати почне свій любий срібний спів. (Цар співців). (Черн.). 6) Я рідную мову в краях твоїх всюди вчуваю. (Та люба розмова. (Пч.). 7) В ту райську годину свободу кохану вславляло і небо прекрасне, як сон, у своїй високості, і люди похмурі, і квіти у млості... (Син безупинної праці). (Алч.). 8) Радіймо ж ми, що ми родились в ці роки. (Сучасник щасливий). (Ол.).

Вправа 69. Переписати, ставлячи пропущені розділові знаки. Підкреслити відокремлені прикладки.

1) Одного літнього дня стояло перед згаданим образом троє людей: досить ще молодий чоловік, молода дуже гарна і після найновішої моди¹⁾ вбрана пані мабуть його жінка і молоденька також вельми гарна і зі смаком убрана паночка мабуть сестра старшої дами. (Борд.). 2) Варвара Павлова дочка дівка чорнява висока й гнучка напала була раз серед поля на Василю. (Март.). 3) Грицько син залізничного сторожа чоловіка незаможного і дуже сімейного ще змалечку зазнав нужди та бідування. (Вас.). 4) Жив у Києві в неволі ханський син малий хлопчина половецького б то хана найулюблена дитина. Мономах князь Володимир взяв його під час походу. (Вор.). 5) Князь наш ясенеський місяць повнесенький лагідно сяє. (Черкас.). 6) Навіть горобці жваві молодці і ті покинули купатися у поросі на вулиці а розсілися по деревцях. (Марк.). 7) І досі воно перед моїми очима те незграбне будовання з соснових дощок та обапелів народний театр. (Вас.). 8) Настоятелька чи директорка для котрої ладилася та ненадійна okazія служила сорок літ при тій самій школі. (Ков.). 9) З одного боку йому підлестило її захоплення ним як відважною й вольовою людиною з другого він не зовсім вірив їй. (Хв.). 10) А по Тібру із-за гаю байдак впливає чи галера. (Шевч.). 11) А сюю повість або казку та розказував мені покійний Панас Мисюра. (Кв.). 12) А на Різдво поприходять хлопчики і проміж ними Іванко артиста робити з верби дудки і Пилип майстер плести батіжки і Василь співака і багато друзів приятелів простих звичайних. (Мак.).

§ 55. ВІДОКРЕМЛЕНІ ДІСПРИСЛІВНИКОВІ ЗВОРОТИ

Дієприслівник, що має залежні слова, завжди відокремлюється разом з ними. Дієприслівник, що не має залежних слів, може відокремлюватись або ні, залежно від інтонації. Два (і більше) однорядні дієприслівники відокремлюються завжди. Якщо між однорядними дієприслівниками чи дієприслівниковими зворотами є єднальний або розділовий сполучник, кома між ними не ставиться.

Напр.: Провівши мене до сінешних дверей, він, вертаючи в свою хату, заглянув до хати господині. (Фр.). Він (мі-

¹⁾ Після моди — за модою.

сяць) підліз до самого вікна і, блідо усміхаючись, неначе пійманий на чомусь стидкому, не кліпаючи, дивиться мені в лице. (Вин.).

Вправа 70. Переписати, ставлячи пропущені розділові знаки. Підкреслити відокремлені дієприслівникові звороти.

- 1) Соловей стуливши очі в келех ночі срібло точить. (Ол.)
- 2) Товариство вийшовши з першого враження і ні на кого не оглядаючись почало між собою півголосно розмовляти. (Борд.).
- 3) Самотняя схилилася вербиця спустивши кучері стоїть. (Пч.).
- 4) Пташка квилить просячи повороту а потім кинувши гніздечко злетить за тобою заіскрившись крильцями над короною що здобить твое чоло. (Хотк.).
- 5) Шляхом потяглися величезні фури побрязкуючи ланцюгами та дзвониками поблискуючи бляхами на упряжі та махаючи широкими різних кольорів рушниками коло хомутів. (Марк.).
- 6) Отже і тепер, перед Шрамом і Череванем, висипали вони з вулиці як з рукава танцюючи. Чуприндірі такі що любо глянути. Ідучи мимо церкви покладали хрести били поклони та знов схопившись навприсядки та через голову та колесом! (Кул.).
- 7) Пливуть хмароньки весняні тихо сиплючи згори чисті сльози. (Чупр.).
- 8) Демко перехилився з колоди і простягнувши руки ліг на воду. (Грін.).
- 9) Він ішов кусаючи вуси і чув як злість запалюється в його грудях. (Грін.).
- 10) Випроставшись і ненароком глянувши осторонь він натрапив очима на дві пари бистрих пильних прижмурено скерованих на нього очей. (Любч.).
- 11) Він на другу весну плуг і рала забравши і між пшеницею і житом пооравши всередині горох посіяв свій. (Гул.).

Вправа 71. Переписуючи, перетворити подані в дужках дієслова на дієприслівники і поставити, де слід, коми.

1) Порох присунув свій триніжок до столу, розложив папір і (осідлати) носа окулярами почав писати. У хаті стало тихо-тихо, тільки коли-не-коли якомсь сердито одгаркувався Порох, да чутно було скрип пера або одрубні вимови Пороха — то: »так«, то »ага«... »еге« »добре« »ну, а далі«? І далі Порох (подумати) трохи знову писав, аж стіл ходив ходором, знову одгаркувався, агакав та егекав... Вечірне сонце (сідати) за хмари кинуло червону стяжку крізь шибку й обдало червоним світлом круглу, лису Порохову голову, перерізало надвое білий папір і довгою широкою попругою лягло через усю хату (ховатися) крайком аж десь за грубою...

2) (Прогуляти) перед тим цілий день Лушня надвечір знемігся та (звалитись) на солому в stodолі захріп мертвецьким сном.

3) Чіпка довго вовтузився: перекидав його, підводив... Наостанку (розсердитись) штовхнув Лушню під бік ногою.

4) Марно вона трудила очі (виглядати) його. Іноді чорна пляма серед поля здавалася ним; вона кидала піч і не (пам'ятати) сама себе від радості вибігала аж за хвіртку стрічати його... (Розгледіти) оману верталася вона з жалем у серці.

5) Прокинувся ранок та не (поздоровкатись) з світом ясного сонця закутався в сивий туман, повився густою, як драглі, парою й повис над чорною землею.

6) Хмари, як димчасті килимці, заступали світ сонця, пересувалися з місця на місце. плавали по високому небі одна одну (доганяти) одна одну (переганяти) й кидали свою сіру тіль на чорнувату землю.

7) Заклекотіла її (води) потемніла й прозора товща, широкі круги знялись по верху і (розходитись) на всі боки покотили один за другим (здіймати) невеличкі бульки; поперечні хвилі захиталися, подалися назад і (стукатись) одна об одну пішли собі вистрибом (попереджати) одна другу.

8) Через хвилину і гнідко, і Яким уже пливли річкою. Гнідко (задрати) морду й (виставити), мов човен, широку спину плив тихо раз-по-раз (порскати) та (хропти); а Яким (ухопитись) за хвіст ззаду підганяв гнідка.

9) Гнідко пішов попаски (вищипувати) свіжу траву та (вишукувати) зеленішу місцину.

П. Мирний.

§ 56. ВІДОКРЕМЛЕНІ ІМЕННИКИ І ПРИСЛІВНИКИ

1. Іменники і прислівники можуть відокремлюватися, коли вони правлять за обставину, що уточнює попередню обставину такого ж типу, напр.: Там, далеко, на **Україні**, сяє сонечко ясне. (Грaб.).

2. Крім того, іменники обов'язково відокремлюються, якщо вони вводяться в речення за допомогою слів: **крім, окрім, опріч, за винятком, особливо, зокрема, в тому числі, навіть, наприклад.**

Приклад: І ніхто того не чує, не знає й не бачить, опріч Марка маленького. (Шевч.).

3. Нарешті, можуть відокремлюватися поширені обставини, висловлені іменником, якщо вони мають значення причинове, або умовне, або допустове.

Приклади: З такою просвітою в голові, з традиціями панства, Стась вийшов чваньковитим, гордим перед народом. (Неч.).

Вправа 72. Переписати, підкреслюючи відокремлені іменники і прислівники і ставлячи, де треба, потрібні розділові знаки.

1) Вітерець подиха тихо з ласкою маківки колиха понад ряскою. (Дн.). 2) Село Алчедар стоїть посеред густого великого лісу в кодовбині. (Марк.). 3) Стою над кручею страшною, каскади злотні сонце лле а там внизу десь підо мною в гранітні бубни море б'є. (Ол.). 4) Уранці на майдані коло козачої волости зібралась у купу козача й кріпацька громада. (Мирн.). 5) Опріч пана у світлицю ніхто не вступає. (Шевч.). 6) Одекольон був тут на туалетнім столі але Аркадій Петрович його не помітив. (Коц.) 7) Другого дня на заході сонця зближались наші подорожні до Гвинтовчиного хутора що стояв трохи у боку од Ніжена серед гарної дубової та липової пуці. (Кул.). 8) Тимчасом за ставком та густими вербами на сінешнім порозі під маленькою хатиною сиділа стара Хомиха Варка. (Неч.). 9) Вся його минувшина устала перед ним нічого в ній світлого, нічого принадливого крім кохання й любови до покійної жінки. (Кон.). 10) Вона тихо навшпинячки пішла до дверей і прислухалась. (Грін.). 11) Давно в дитячий любий вік в далекім ріднім краї я чула казку. (Укр.).

Вправа 73. Переписуючи, поставити потрібні розділові знаки, де їх пропущено. Підкреслити всі відокремлені слова і звороти та надписати над кожним його назву.

1) Там за горами давно вже день і сяє сонце, а тут на дні міжгір'я ще ніч. Простерла сині крила і тихо вкрила одвічні бори чорні похмурі застигли, що обступили білу церковцю, немов черниці малу дитину, і пнуться колом по скелях все вище та й вище одні по других одні над другими до кляптя неба, що таке невеличке, таке тут сине.

2) Манастир вже не спав. З келії матушки-ігумені вискочила келейниця і кидалась по подвір'ї, мов тороплена. Сестра Аркадія скромно спустивши вії над пісним видом спі-

шилаь до матушки з букетом троянд ще мокрих од роси. Мов не помічала злих поглядів стрічних черничок. З літньої кухні дим бухав хмарою, а послушки в темних одежах блукали по дворі ліниві і заспані. В білій капличці, де в кам'яну чашку стікала чиста цілюща вода, рівно горіли, мов золоті квіти, свічки запалені кимсь із прочан.

Дві послушки гнали корови на пашу. Старий чернець, що лишився на парафії з того часу, як монастир цей обернено в жіночий, сухий згорблений знищений немов викопаний з землі волікся до церкви. Ледве пересуваючи тремтячі ноги та стукаючи по камінцях патерицею він кидав останні іскри з погаслих очей услід коровам та лаявсь.

3) Гнано корів високо в гори на полонину. Гойдаючи злегка рудими боками п'ялись по крутих стежках корови, за ними йшли сестри. Попереду молодша — Варвара міцна кремезна дівка, за нею Устина тонка делікатна в чорній одежі, як справжня черниця. Ліс обгортав їх холодний сумний та мовчазний. На них насувались чорнії буки повиті в жалобу тіней сиві тумани з дна урвищ росяні трави холодні скелі.

4) Корови бродили по паші, а чорні буйволиці малі й горбаті покинувши їсти повернули до гостей свої волохаті шії і дивились на них червоними, недобрими очима. Під дубом варив щось на вогнищі пастух.

Можна було вертатись додому. Та їм не хотілось. Загріті крутими стежками напоені гірським повітрям послушки були веселі.

М. Коцюбинський.

§ 57. ПОНЯТТЯ ПРО ЗАМІНУ ВІДОКРЕМЛЕНИХ ЗВОРОТІВ НА ПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ І НАВПАКИ

1. Дієприкметникові звороти можуть бути замінені на підрядні означальні речення і навпаки. Напр.: Мій голос далеко луною пронісся в гаю таємничім, не вчутий людьми. (Чупр.). Мій голос, якого не вчули люди, далеко луною пронісся в гаю таємничім.

Замінити на підрядне означальне речення можна всякий дієприкметниковий зворот.

Замінити ж на дієприкметниковий зворот підрядне означальне речення можна лише при таких умовах:

а) коли сполучне слово (що, який) стоїть у знахідному

відмінку без прийменника, то підрядне означальне речення можна замінити на дієприкметниковий зворот з пасивним дієприкметником, при такій, однак, умові, що дієслово не стоїть у майбутньому часі або в умовному способі і якщо від даного дієслова взагалі можна утворити пасивний дієприкметник, напр.: **На самому вершечку дерева ледве мріло гніздечко, що його закривало від людського ока густе листя.** — **На самому вершечку дерева мріло гніздечко, закрите від людського ока густим листям.**

б) коли сполучне слово (що, який) стоїть у називному відмінку, то підрядне означальне речення можна замінити на дієприкметниковий зворот з активним дієприкметником, якщо дієслово стоїть у теперішньому або минулому часі і якщо від даного дієслова взагалі можна утворити активний дієприкметник, напр.: **Вдаватися по допомогу до передніх машин, що зникли за гребенем, вони вважали за передчасне.** — **Вдаватися по допомогу до передніх машин, зниклих за гребенем, вони вважали за передчасне.** (Любч.)

2. Можлива також заміна дієприслівникових зворотів на підрядні речення і навпаки.

а) Дієприслівникові звороти можуть бути замінені на часові, причинові, умовні або допустові підрядні речення, якщо вони мають відповідне значення, напр.: **Купивши ґрунт, почув себе Грицько зараз іншим.** (Мирн.). **Прислухались і, не вірячи самі собі, одхилили сінешні двері.** (Коц.). **Коли Грицько купив ґрунт, він почув себе зараз іншим.** **Прислухались і, хоч не вірили самі собі, одхилили сінешні двері.**

Заміна неможлива, якщо дієприслівниковий зворот показує спосіб дії, напр.: **Соромлячись та червоніючи, вклонився Вова новим своїм знайомим.** (Вас.).

б) Підрядні речення часові, умовні, причинові і допустові можуть замінюватися на дієприслівникові звороти лише тоді, коли вони мають з головним реченням спільний підмет.

Доцільність заміни полягає в тому, щоб уникати одноманітності в будові речення, напр.: **Тиняючись з шинку до шинку, стрів він їх раз, удруге, як частував кожного, хто підвертався під руку.** (Мирн.). Крім того, підрядне речення, як самостійне, більше підкреслює думку, а відокремлений зворот трохи більше підпорядковує її цілому. Нарешті відокремлений зворот віддає думку стисліше, а підрядне речення розлогіше.

Вправа 74. Переписати, замінюючи, де це можливо, складнопідрядні речення на прості речення з відокремленими дісприкетниковими зворотами.

1) Рука тепла й м'яка, як його маленька подушка з лебединого пуху, що подарувала мама. (Хв.). 2) Я мушу сю шию хисткою облили потоками сліз і все розказати, що я чув і що я переніс! (Пач.). 3) То неначе мати плаче за погубленими дітьми, що в неволі та в недолі зникли в горі, зникли в пітьмі. (Чупр.). 4) І потроху очі заплющуються, тихий сон оповива діти, і схиляється Одарчина голова на подушку поруч із братом, що заснув під Галине оповідання. (Грін.). 5) Печера в нас маленька, що збудувала ненька. (Укр.). 6) Се Митрик, що покинула його мати у сінях, бачачи, що двері у хату відчинені, поліз-поліз. (Кв.). 7) На обід будуть сьогодні молоді печериці, які Палажка несла уранці в приполі з городу. (Коц.). 8) Мешканці тих хатин, що звернені лицем до рівнини, дивляться взимі в сумну, одностайну картину. (Коб.). 9) Всі гребельки зриваю, всі гатки, всі запруды, що загатили люди. (Укр.). 10) Горстка хаток, що відбігла від великого лісу і властивого села глибше в поля, ...має той одностайний блідий вид рік-річно. (Коц.).

Вправа 75. Переписати, замінюючи дісприкетникові звороти на підрядні речення.

1) В тому нічному співі у гаю, облитому місячним сяєвом, чулося щось таємниче. (Пч.). 2) Поруділим, розкислим уже снігом пливли серед вулиці низенькі ґринджолята. (Любч.). 3) І на полі жайворонок, соловейко в гаї землю, убрану весною, вранці зустрічають... (Шевч.). 4) Зароблений сухар крадій краденого бублика. (Нар.). 5) Збуджені раптом з холодного сну, дзвони хрипло кричали і гнали вперед вузловаті фігури; покручені непомірною працею. (Коц.). 6) Крізь дим прорвався дзвін крилатий, махнув осмаленим крилом і, наче птах, стрільцем підтятий, забивсь, заплакав над селом. (Ол.). 7) Навіть нашому невинному псові з лагідними і сльозавими очима, оброслому довгою козячою вовною, не давав Гриць спокійно перебігти. (Март.). 8) Ми наблизилися до найглибшої частини плеса, держачися близько берегів, оброслих густими лозовими корчами. (Фр.). 9) Молоді Радюкові товариші з надзвичайною сміливістю перетрушували весь уклад життя, перебирали як по пальцях всі свої передніші старі погляди, позичені в батьків, в дідів, в школі, в учителів. (Неч.).

Вправа 76. Переписати, замінюючи підрядні речення, де це можливо, на дієприслівникові звороти.

1) Як zostалися ми на самоті, сини, хату засунули, не змовлявшися, кинулися одно до одного, аж заплакали. (Барв.). 2) Коли я на другий день увечорі прийшла до неї, то застала її вже не таку. (Григ.). 3) Я їй це сказала, бо не хотіла нічого таїти, замовчувати. (Григ.). 4) Проць змів гроші на землю, бо дуже розсердився. (Стеф.). 5) Женитися не хотів, бо, як казав, своєї власної хати не мав, а в винаймленій не хотів сидіти. (Коб.). 6) То було, коли прокинусь, лупну очима на стелю — то вона все біла влітку, а взимку сіра, а чогось стала зовсім чорна. (Неч.). 7) Коли б ти нашого наслухавсь півня, тоді б ще краще заспівав. (Гл.). 8) Не одчиняй цієї скриньчки, поки не дійдеш додому. (Вас.). 9) Як хочеш їсти, працуй, мое серце. (Коц.). 10) Якби мої думи німії та піснею стали без слова, тоді б вони більше сказали, ніж вся оця довга розмова. (Укр.). 11) Як уступив він у вісімнадцятий рік, таким він зробився красенем, що хто його вперше стрічав, той стане перед ним і оніміє. (Вовч.). 12) Очерет шумів так, що заглушував навіть думки. (Коц.).

Вправа 77. Переписати, замінюючи дієприслівникові звороти, де це можливо, на підрядні речення.

1) І сіда орел крилатий на могилі спочивати, налітавшись по степах. (Грін.). 2) Як човен веселий, відчаливши в море, по синім кришталі за вітром летить і веслами воду і пінить і оре, лебежою шиєю в хвилях шумить, так дикий араб, поводи відпустивши коню вороному, в пустиню біжить. (Бор.). 3) Ввійде люд у святині забуті і з сльозами в очах заспіває псалом за борців, що погинули в скруті, борючися за край і за щастя ясне. (Стар.). 4) Не співай по весні, соловейку, мені, сидючи у бузку на тичині, про щасливі дні. (Манж.). 5) Як стало вже видно в хаті без світла, Ксенія, не заснувши й півгодини, встала і одяглася. (Пч.). 6) Любочка, одержавши на свої запитання таку непривітну відповідь, замовкла. (Пч.). 7) Не бачачи нічого злого на собі, такі батьки й своїм дітям не боронять жити, як самі жили. (Свид.). 8) В кімнаті темніє тією денною темнотою, коли, й заплющивши очі, відчуваєш ясний безхмарний день і згоріло-порожні вулиці заштатного городка. (Хв.). 9) Тягнеться він тихо-помалу, не маючи волі остатись, покинути братчиків. (Мирн.). 10) Зупинився і не йде в хату, боячись перепинити грання, бажаючи його дослухати. (Грін.).

§ 58. ПОНЯТТЯ ПРО ПРЯМУ Й НЕПРЯМУ МОВУ

Слова або думки якоїнебудь особи (в тому числі і самого мовця) можна передавати двома способами. При першому способі ці слова і думки передаються точно, не припасовуючись до мовленого тепер і не сполучаючися з ним сполучником. Так передані чийсь слова становлять пряму мову. Кому належить пряма мова, іноді буває ясно з усього тексту, але частіше при ній ставиться так зване авторське пояснення — речення, в якому говориться, кому належить пряма мова, напр.:

— Жінка, діти здорові? — питав Процака.

— Здорові, Богу дякувати, — відповів парубок. (Ков..)

Авторське пояснення може стояти перед прямою мовою, після неї і в середині її.

При другому способі ці слова і думки передаються не обов'язково точно; вони включаються в мовлене тепер за допомогою якогонебудь сполучника або сполучного слова, напр.: Процака питав у парубка, чи здорові його жінка й діти, Парубок відповів, що вони здорові. Так передані чийсь слова становлять непряму мову.

Пряма мова багатша на інтонації; вона дає змогу відтворювати особливості мови, характеристичні для якоїсь особи. Непряма мова дає змогу стисло передати зміст чийхось слів.

§ 59. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ

1. Пряма мова завжди береться в лапки, або вона починається з нового уступу, і перед нею ставиться риска.

2. Якщо авторське пояснення стоїть перед прямою мовою, то після нього ставиться двокрапка, а пряма мова починається з великої літери, напр.: І вже тоді, як хлипання стихло і Галя втерла обом сльози, Василько промовив: »Я вставати хочу!« (Грін.).

3. Якщо авторське пояснення стоїть після прямої мови, то воно починається з малої літери, а перед ним ставляться або кома з рискою, або знак питання з рискою, або знак оклику з рискою. Кому з рискою ставлять тоді, коли пряма мова має розповідний характер; знак питання з рискою, — коли вона має питальний характер; знак оклику з рискою, — коли вона має окличний характер, напр.:

— Оце вже вечірня іде давно, — озвався служка, що, стоячи у кутку при порозі, слухав і дивився. (Вовч.).

— Добривечір, сусіде мій! Чи всі ви живі та здорові? — гукнула миша пацюкові. (Гл.).

— Я не хочу хліба, я хочу кулешику! — не згоджувався хлопець.

4. Коли пряма мова має уривчастий або незакінчений характер, то після неї ставляться крапки з рискою, напр.:

— А гляди мені, сиди в хаті та не вештайся бозна де по садках, бо... бо... — решту він скінчив майже за ворітьми, та дівчина того не чула. (Коц.).

5. Якщо авторське пояснення стоїть в середині прямої мови, то пунктуація залежить від того, які знаки були б на місці розриву, якби мова подавалась без цього розриву. Тут можливі такі випадки:

а) на місці розриву не повинно бути ніякого знаку, або повинна бути кома, або двокрапка, або середник. Тоді авторське пояснення з обох боків береться в коми з ризками; і авторське пояснення і друга частина прямої мови пишуться з малої літери, напр.:

— Ну, як так, — сказав Посмітюха, — то ходім на річку. (Вин.).

б) На місці розриву мав би бути знак питання або знак оклику. Тоді перед авторським поясненням ставиться знак питання або знак оклику з ризкою, авторське пояснення починається з малої літери, а після нього ставиться крапка з ризкою, і друга частина прямої мови починається з великої літери, напр.:

— Як хороше надворі! — каже вона мені так тихо, що я насилу почув. — Так мені остогидло лежачи! (Неч.).

— Що про те питати, чого не вернеш? — каже Шрам. — Прощай! Нам ніколи!« (Кул.).

в) На місці розриву мала б бути крапка. Тоді перед авторським поясненням ставиться кома з ризкою, а після нього крапка з ризкою. Авторське пояснення пишеться з малої літери, а друга частина прямої мови — з великої. Напр.:

— Я дала їм трохи пообідати, — мовила Маланка. — Бо там у вас між великими панамі про нього, бідного, ніхто не дбає, чи їв він, чи ні. (Фр.).

г) Якщо авторське пояснення, що стоїть у середині прямої мови має в собі вказівку на продовження прямої мови, то після нього ставиться двокрапка з рискою, а друга частина прямої мови починається з великої літери. Напр.:

— Того ж і прийшов я до вас, що ви бідний, — одказує Мороз. Далі розповідає: — Ваші діти гукали у вікно мороза куті їсти, а я йшов поуз вікна та й почув. (Вас.).

6. Лапки перед авторським поясненням, що стоїть у середині прямої мови, не закриваються і після нього не відкриваються.

7. Цитати завжди беруться в лапки. Пропуск якихось слів у цитаті позначається крапками. Якщо цитата граматично пов'язується з основним текстом, то її починають з малої літери. Напр.: Небагато де в чому цікава стаття «Україна» в «Колоколі» Герцена (1860, ч. 61). Там читаємо ось що: «Пробудження слов'янських народностей швидко позначилося в Україні й підняло з летаргічного сну народну думку й почуття. З'явилося прагнення відродити народність, що ніби вмирала під батогами московським і батогами санктпетербурзьким, і відтворити самобутню літературу». (Драгоманов). Ще 1863 р. тодішній міністер внутрішніх справ Валуєв наказав цензурі не пускати наукових та народних книжок, українською мовою писаних, бо, мовляв, «ніякої особливої малоросійської мови не було, нема і бути не може». (Груш.). Адже то нестемений факт, що «народність Малоросії є особлива, відмінна від великоросійської», і письменний українець або мусів би занехаяти письменство зовсім, або перетворити себе на великороса, або ж «явитися на терені красного письменства... з своєю малоросійською народністю, з своїм народним наріччям». (Костомаров.). Українці вибрали останнє. (Єфр.).

Вправа 78. Переписати уривок і пояснити поставлені в ньому розділові знаки.

Сумно, досадно Кирилові. Ось і Параска з печі, жінка його:

— Кириле, та що ж воно буде? На печі ось, а поглянь іди, які ніжки, які ручки в дітей — як лід!

«От лихо, — думає Кирило, — хоч би хоч мороз пересядався», — і він підвівсь і дивиться у вікно, чи не хмариться, чи не м'якшає. Так ні: зорі так мигтять, так виблискують.

»Хм... ну, що ти казатимеш? — повісив голову, думав-думав і нічого. — Треба й сьогодні в город«. — Засвітив... це-те, давай сокиру гострить. Параска з печі зволоклася, за гнойком пішла. Дітки, Оленка з Андрійком, і собі з печі. Позгинались на лежанці, дивляться... так жалібно дивляться на батька.

— Чого ви тут? — батько до їх. — Померзнете, гетьте на піч! А Оленка: — Ні, ми... — почервоніла та й нічого. Погострив сокиру Кирило, у вікно подивився: небо біле, світ скоро.... Перекусить би чого. Вломив хліба — чого ж би до хліба? Заглянув у мисник, пересунув горщиком, пошарив на лаві — нема нічого. Оленка:

— Татусю, татусю, ось я вам! — та, як зайчик, під лаву, вхопила часничину: — ось, татусю, я й обчищу ще.

Аж усміхнувся татусь. Обчистила.

— Натє!

Узяв Кирило, маже шматок. Вона так уже зазирає в вічі йому, так зазирає, далі:

— Т... татусю.

— Чого?

— На... наберіть... — пальчик у рот, та й похнюпилась.

— Чого наберіть?

— На... на спідничку.

Дивиться Кирило.

Вона:

— Я... я виросту, то й... сорочку шитиму... вам.

А. Тесленко

Вправа 79. Переписати і поставити пропущені розділові знаки. Пряму мову подати діалогом.

ВОВК ТА ЗОЗУЛЯ.

Надумавсь Вовк що жить йому погано
Не з'їсть не засне до пуття
Що вік його минає марно
Що треба кращого собі шукать життя...
Сидить він раз під дубом та й куняє
Ніхто його не розважає
Аж чує на вербі
Між листям десь Зозуля закувала
Ку-ку! Дообривечір тобі
А що це Вовчику чи не журба, напала

Чи може підтоптавсь
Яке там підтоптавсь до неї Вовк озвавсь
Тобі усе паньматко смішки
А декому ні кришки:
Тут думка не абияка
Морочить козака.
Скажи ж мені нехай почую
Зозуля каже що і як
Про що міркує неборак
Прощайте — от що... помандрую
Мовляє Вовк покину вас усіх
От тобі й на Чи справді чи на сміх
Зозуля сміючись питає
Вигадуєш ти друже мій
Розсердивсь Вовк та й каже їй
Які там вигадки Либонь не знає
Як кожен біс мене ганяє
Хотіли б навіть вбить!..

Л. Глібов

Вправа 80. Переписати і поставити пропущені розділові знаки при читанні. (Цитати виділено окремим шрифтом).

1. Хто хоче по правді служити громаді, той мусить не гнатись за популярністю і навіть пам'ятати мудрі слова Ренана, котрі я вже раз мав пригоду нагадувати, що іноді найліпший спосіб мати рацію, — не боятись пробути певний час не в моді.

2) М. Костомаров, розказуючи, як, пізнавши його, Шевченко перше був холодний і сухий і зважував слова і рухи мої (Костомарова) недовірливо, як потім вони зішлись і подружили, каже Тарас Григорович прочитав мені свої не надруковані поезії, і говорить далі мене обдало страхом: враження, яке вони справляли, нагадало мені Шіллерову баладу Занавішений Саїський істукан. Я побачив, що муза Шевченкова роздирала завісу народного життя.

3) Шевченко висміяв українське панство, котре перлось на чужину шукати доброго добра, добра святого, волі, братерства братнього, яке залазило на небо і казало нема ні пекла, ані раю. І він був правий, коли ляв їх за те, що в Україну принесли з чужого поля великих слів велику силу, та й більш нічого.

М. Драгоманов

§ 60. ЗАМІНА ПРЯМОЇ МОВИ НА НЕПРЯМУ

При перетворенні прямої мови на непряму авторське пояснення ставиться спочатку: воно править за головне речення. Після нього ставиться пряма мова, що перетворюється тепер на підрядне речення. З цією метою додається сполучник. Якщо пряма мова має оповідний характер, то вживається сполучник **що** або **ніби** (ніби означає сумнів, недовір'я); якщо пряма мова має наказовий характер, — сполучник **щоб**; якщо пряма мова має питальний характер, але не має питальних слів (часток, займенників або прислівників), — сполучник **чи**; якщо пряма мова має питальний характер і має в собі питальне слово, то це питальне слово використовується як сполучне слово. Особи (займенника чи дієслова) вживаються в непрямій мові від імени того, хто подає пряму тепер, а не того, кому вона перше належала. Напр.:

На піч зсадили її. Знов то ляже, то встане.

— О пече мене! — промовить оце. (Тесл.).

Як попоїли, то він сказав:

— Злізайте з печі, та підемо десь у гості. (Стеф.).

— Що ти таке шепочеш, чоловіче? — спитав хазяїн. (Стор.).

Софійка й інші жінки спитали:

— А з органами ж буде богослуження? (О. Кон.).

На піч зсадили її. Знов то ляже, то встане.

Промовить оце, що пече її.

Як попоїли, то він сказав, щоб злізали з печі, щоб іти десь у гості.

Хазяїн спитав, що чоловік шепоче.

Софійка й інші спитали, чи з органами буде богослуження.

Як видно і з наведених прикладів, при перетворенні прямої мови на непряму звертання, частки, вигуки пропускаються.

Вправа 81. Замінити пряму мову на непряму.

Всі переспівані пісні не сподобалися молодим паннам, бо всі були козачки до танців.

— Як уміємо, так і піємо! Коли цих не хочете вчитися, то де ж ми вам достанемо кращих, — сказала Степанида Сидорівна.

— Може тато знає! — сказала Ольга і вже хотіла бігти до дверей.

— Мабуть, стільки, скільки й мама, — одказала їй Марта Сидорівна.

— А поклич, Ольго, куховарку! Вона часом співає дуже гарних пісень, — промовила Степанида.

Ольга, забувши на той час Турманшу й інститут, побігла в пекарню й приликала куховарку, котра ввійшла в залу з позакачуваними рукавами і напеченим лицем.

— Ти, Палажко, співаєш дуже багато пісень. Заспівай нашим паннам якоїнебудь гарної пісні! — промовила Степанида Сидорівна. — Вони хочять вивчитися.

— Оце, — узяла б та отут і співала, неначе дурна дівка, — сказала Палажка, подумавши, що з неї глузують.

— Та, ну бо, не жартуй, коли тебе просять! — вже сердилась Степанида.

— Оце! їй-богу, якось ніяково! якби пак в пекарні, то й співала б! — сказала Палажка, затуляючись рукавом.

— Співай бо, якої вмієш, найкращої, — просила Ольга.

— Якої ж? Хіба оцієї: »Ой полину, полину — добувати талану«.

— Та не говори, а співай! Нам треба знати голос! — вже поважно казала Степанида.

Палажка мусіла співати пісні, а Ольга записувала і вчила на фортепіяні голос.

Ів. Нечуй-Левицький

Вправа 82. Переписати, пряму мову, що подана щоразу з нового абзацу, написати підряд, взявши в лапки. Усно пояснити всі розділові знаки.

На моє щастя, одчинились сінешні двері, і звідтіль вийшла старенька бабуся, через поріг виглянула й молодиця з острахом.

— А хто ти такий? — питає в мене бабуся.

— Я Василь, — кажу я до баби, — обороніть мене од собак.

— Чий же ж ти, хлопче? — питає баба, а сама коли б тобі з місця рушила.

— Я економів, я Василь, — кажу я та плачу.

— Чого ж це ти аж сюди забрів та дражниш собак удо-світа? — питає в мене баба.

— Та я ночував під мостом, — обзиваюсь до баби.

— Під мостом? Оце диво! А чого ж ти туди заліз? — питає баба.

Ів. Нечуй-Левицький

Вправа 83. Переписати, поставивши розділові знаки і виділивши пряму мову лапками. Усно пояснити всі знаки.

Люди все їхали. Собака сіла на тому місці на задні лапи й завила. Тоді вони зупинилися і забалакали. Чого вона виє. Що там таке. Чи не Юхим під снігом.

Вернулися під'їхали до собаки. Вона сиділа над діркою в снігу а з дірки йшла пара. Люди скрикнули. Стривайте. Тут щось є.

Вони повставали з саней узяли лопати і почали одкидати сніг. Одкинувши на аршин углиб вони побачили мов печеру в снігу а в тій печері Юхима.

Один парубок поліз у яму щоб витягти мертвого узявся за його і скрикнув. Та він теплий живий він спить.

Б. Грінченко «У снігу».

З М І С Т

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

Стор.

§ 1. Поняття про речення	5
§ 2. Речення просте і складне	5
§ 3. Класифікація речень за інтонацією	6
§ 4. Зв'язок слів у реченні	7
§ 5. Головні і другорядні члени речення	8

ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

§ 6. Підмет	9
§ 7. Присудок	11
§ 8. Складний присудок	12
§ 9. Окремі пояснення до складного присудка	12
§ 10. Поширене і непоширене речення	14
§ 11. Другорядні члени речення. Додаток	15
§ 12. Означення	16
§ 13. Незгоджене означення	17
§ 14. Прикладка	18
§ 15. Обставини	20
§ 16. Обставина способу	21
§ 17. Обставина місця	21
§ 18. Обставина часу	22
§ 19. Обставина причини	23
§ 20. Обставина мети	23
§ 21. Обставина умови	23

ТИПИ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

§ 22. Неповні речення	25
§ 23. Називні речення	26
§ 24. Безпідметові речення	27
§ 25. Безпідметові речення на —но, —то	27
§ 26. Зразки інших форм присудків у безпідметових реченнях	28

РЕЧЕННЯ З ОДНОРЯДНИМИ ЧЛЕНАМИ

§ 27. Однорядні члени речення	30
§ 28. Розділові знаки при однорядних членах речення	33
§ 29. Означення однорядні і неоднорядні	35
§ 30. Число і рід присудка при однорядних підметах	37

СЛОВА, ГРАМАТИЧНО НЕ ПОВ'ЯЗАНІ З РЕЧЕННЯМ

§ 31. Звертання	37
§ 32. Вставні слова і речення	38
§ 33. Так і ні в реченні	40
§ 34. Вигуки в реченні	40

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

§ 35. Складне речення. Поняття про складносурядне і складно-підрядне речення	41
§ 36. Сполучникове складносурядне речення	42
§ 37. Безсполучникове складносурядне речення	44
§ 38. Сполучникове складнопідрядне речення	45
§ 39. Додаткові підрядні речення	47
§ 40. Означальні підрядні речення	48
§ 41. Підметові і присудкові підрядні речення	49
§ 42. Обставинні місцеві підрядні речення	50
§ 43. Обставинні часові підрядні речення	51
§ 44. Обставинні причинові підрядні речення	52
§ 45. Обставинні підрядні речення мети	53
§ 46. Обставинні способові речення	53
§ 47. Обставинні умовні речення	55
§ 48. Обставинні допустові речення	56
§ 49. Відносно-незалежні підрядні речення	57
§ 50. Розгорнене складнопідрядне речення	59
§ 51. Безсполучникове складнопідрядне речення	62
§ 52. Відокремлені слова і звороти	63
§ 53. Відокремлені прикметники і дісприкетникові звороти	64
§ 54. Відокремлена прикладка	67
§ 55. Відокремлені дісприслівникові звороти	68
§ 56. Відокремлені іменники і прислівники	70
§ 57. Поняття про заміну відокремлених зворотів на підрядні речення і навпаки	72
§ 58. Поняття про пряму й непряму мову	76
§ 59. Розділові знаки при прямій мові	76
§ 60. Заміна прямої мови на непряму	81

Ціна 10.— НМ.